

ISSN 2411-6076 01
ISSN 2709-135X (online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТА НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№1 (77) 2020

қаңтар, ақпан, наурыз, 2020

январь, февраль, март, 2020

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

А.Байтүрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2020. №1
Шығару жиілігі жылына 4 нөмір, 2001 жылғы сәуірден бері шығады.

Редакциялық кеңес:

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, филология ғылымдарының кандидаты, **А.Қаршығаева**, филология ғылымдарының кандидаты, (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Ғ.Сыздық**, академик НАН РК; **Ө.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жунисбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Э.Д.Сүлейменова**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Демир**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **М.Малбақов**, доктор филологических наук, проф.; **Д.Қ.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, кандидат филологических наук, **А.Қаршығаева**, кандидат филологических наук (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен
05.03.2001 жылы берілді
Государственный регистрационный
№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры,
информации и общественного согласия

МРНТИ 16.01.09

Б.Әбілқасымов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ ЖАҢА ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

Аннотация. 19 ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамындағы прогрессивті қайта құруларға байланысты (орыс-қазақ мектептерінің ашылуы, кітаптар мен газеттердің қазақ тілінде шығуы) қолданыстағы жазба тілдің орнына басқа тілдерден және грамматикалық көптеген жауаптармен бітеліп, жаңа жазба әдеби тіл құру қажеттілігі туындады. шағатай тілінен алынған формалар. Бұл миссияны ұлы ағартушылар І.Алтынсарин мен А.Құнанбаев өз мойнына алды, олар өз еңбектерінде ізбасарлары дами берген жаңа жазба әдеби тілдің негізін қалады. Мақалада автор бұл процесті қосымша фактілер келтіре отырып қадағалайды.

Кілт сөздер: ескі қазақ жазба әдеби тілі, жанр, әдеби тіл.

Б. Абылқасымов

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук
Алматы, Казахстан

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ НОВОГО КАЗАХСКОГО ПИСЬМЕННОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Во второй половине XIX века в связи с прогрессивными преобразованиями в казахском обществе (открытие русско-казахских школ, издание книг и газет на казахском языке) появляется необходимость создания нового письменного литературного языка вместо существующего письменного языка, засоренного многочисленными взаимодействиями из других языков и грамматическими формами из чагатайского языка. Эту миссию взяли на себя великие просветители И.Алтынсарин и А.Кунанбаев, заложившие в своих произведениях основу нового письменного литературного языка, которую продолжали развивать их последователи. В статье автор прослеживает данный процесс, приводя дополнительные факты.

Ключевые слова: древнеказахский письменный литературный язык,

жанр, литературный язык.

B.Abylkasymov

Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Doctor of Philology,
Professor,
Almaty, Kazakhstan

FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE NEW KAZAKH WRITTEN LITERARY LANGUAGE

Annotation. In the second half of the XIX century, due to progressive transformations in Kazakh society (opening of Russian-Kazakh schools, publishing books and newspapers in the Kazakh language), there was a need to create a new written literary language instead of the existing written language, clogged with numerous borrowings from other languages and grammatical forms from the Chagatai language. This mission was undertaken by the great enlighteners I. Altynsarin and A. Kunanbayev, who laid the foundation for the new written literary language in their works. This foundation continued to be developed by their followers. Giving additional facts, the author traces this process in the article.

Keywords: old Kazakh written literary language, genre, literary language.

Қазақ халқы басқа түркі халықтары тәрізді бірнеше ғасыр бойы басын Орхон-Енисей жазбаларынан алатын түркі әдеби тілін пайдаланды. Бұл тіл барлық уақытта біркелкі болған жоқ. Тарихи кезеңдерде үстемдікке ие болған тайпалар тілінің, сондай-ақ араб және парсы, моңғол тілдерінің әсеріне ұшырады. Алайда оның негізгі лексикасы мен грамматикалық құрылысы сақталып отырды. Бұған араб жазуының әмбебаптығы (универсалдығы) да себепші болса керек. Кейінірек Шыңғыс хан және оның ұрпақтары билеген кезде түркі тайпалары өз алдарына хандық құрып, шекара бөліскен кезде сол жалпытүріктік ортақ әдеби жазба тілге әр халық өзінің ауызша әдеби тілінің элементтерін кіргізіп отырды (мысалға Қадырғалидың «Жамиғат тауарих» атты еңбегін келтіруге болады).

Қазақ әдеби тіл тарихын зерттеушілер оны 3 кезеңге бөліп қарастырады. Оның алғашқы кезеңі – XV ғасырдан XIX ғасырдың екінші жартысына дейін; Бұл кезеңдегі әдеби тілді көне (біздіңше *ескі* дегенді дұрыс көреміз – Б.Ә.) әдеби тіл деп атап жүрміз және бұл кезеңнің өзін екіге бөліп, XV-XVII ғасырлар және XVIII ғасырдың бірінші жартысы деп те қарастырушылар бар. Ондағы негізге алынатыны – соңғы кезеңде қазақ әдеби тілінің жазба нұсқаларының өмірге келіп, ресми іс-қағаздары ретінде мұражай, мұрағаттарда сақталуы. Ал бірінші кезеңде ондай нұсқалар сақталмаған. Сондықтан ол кезеңдегі әдеби тілімізді ауызша әдеби тіл деп жүрміз. Біздіңше,

ол екі кезеңнің тілдік жағынан айырмашылығы жоқ деуге болады. 1-кезеңде қазақ арасында жазба нұсқалар болмады деуге әсте болмас, бірақ сол жазбалар сақталып бізге жетпеген.

Сөйтіп ескі қазақ жазба әдеби тілі ХІХ ғасырдың 2-жартысына дейін қазақ қоғамында қолданыс тапты, тіпті кейбір стильдер де ХХ ғасырдың басына дейін оның сарқыншақтарын көруге болады. Бірақ ескі жазба әдеби тіл сөз болып отырған кезеңнің өн бойында бірдей болған жоқ. Мәселен ХVІІІ ғасыр жазбаларында оның алдындағы кезеңнен едәуір «қазақыланып», ондағы түркі әдеби тіл элементтері қазақтың ауызша әдеби тіліндегі тұлғаларымен ауыстырылып, халыққа түсініктілігі артты. Мысалға 1745 жылғы Абылайдың Сібір губернаторына, 1790 жылғы Сырым Датовтың ІІ Екатеринаға жазған хаттарын алуға болады.

ІІ кезең ХІХ ғасырдың екінші жартысынан ХХ ғасырдың 30-жылдарына дейін мерзімді қамтыды. ХІХ ғасырдың екінші жартысы қазақтың мәдени өмірінде бірсыпыра өзгерістер туғызған кезең болды. Округ орталықтарында орыс-қазақ мектептері ашылып, қазақ балалары бастауыш, орта дәрежелі білім алды. Облыс орталығында орысша-қазақша газет шыға бастауы, кітап басып шығару ісі қолға алынды. Патша үкіметі қазақ жерін толық бағындырып алғаннан кейін оның жер байлығын, әдебиеті мен тілін, этнографиясы мен тарихын зерттеу мақсатында әртүрлі экспедициялар ұйымдастыруға кірісті.

Бұл жағдайға белгілі дәрежеде өзгеріс енгізген тарихи оқиғаға Қазақстанның Ресей қол астына кіруінің толықтай аяқталуы болды. Бұл үрдіс аяқталмай тұрып-ақ Ресеймен тығыз қарым-қатынас жасаған өткен ғасырдың орта тұсында-ақ түркі халықтарының жекелеген қайраткерлері өз ұлттарының жазба тілінің халықтың сөйлеу тілінен алшақтығына оның өзге тіл сөздерімен шұбарланғанына көңіл аударған болатын.

Қазақтың алғашқы ағартушысы Ш.Уәлиханов өз туындыларын, негізінен, орыс тілінде жазса да, туған тілін жоғары бағалады, оның тазалығы үшін күресті. Ол қазақ тілін татар және өзге де халық сөздерімен шұбарлауға қарсы болды. Шоқанның жолдасы Ш.М.Ибрагимов Шоқан туралы жазған естелігінде мынадай қызық мәлімет келтіреді: «Шоқан өз әкесінің ауылына келген бойда қазақтың атақты суырыпсалма ақыны Орынбай оны қуанышпен қарсы алып, өлеңмен мақтай бастады. Сол кезде Шоқан Орынбайға «Сен қазақ тілін шағатай, татар сөздерімен шұбарлама, қазақ тілінің көркемдік қуаты онсыз да жетіп жатыр», – деп ескерту жасайды» [1].

Дегенмен объективті жағдайға байланысты Шоқан қазақтың жаңа жазба әдеби тілін қалыптастыру мәселесін күн тәртібіне қоя алған жоқ, қазақша жазбаларында өзіне дейінгі ескі әдеби тілді пайдаланды. «Егер Шоқан қазақ халқы арасынан сауатты ортаны тапқан болса, – деп жазады академик Веселовский, – ол өз халқының данышпаны болған болар еді және өз тайпаластарының әдеби қайта туу процесін өзі бастаған болар еді... оның негізгі көздегені қазақ оқушысы үшін жазатын қазақ публицисі немесе қазақ әдебиетшісі болу еді, бірақ өмір одан ориенталист ғалым немесе қазақтар туралы жазатын орыс әдебиетшісі болуын талап етті» [1]. Өз тұсындағы татар

әдеби тілінің жағдайына қинала отырып, татар ағартушысы Каюм Насири да былай деп жазған болатын: «У русских татар в употреблении книги, написанные на первых двух наречиях: джагатайском, а особливо турецком. В незначительных сочинениях, составленных татарами в России, язык в грамматических формах представляет смесь форм из двух главных наречий - джагатайского и османского и обременен словами арабскими и персидскими, так что некоторые сочинения, переполненные множеством слов из этих языков, делаются непонятным для неученого простолюдина» [2]. К. Насыридің тұстасы, қазақ ағартушысы Ы.Алтынсарин де дәл осы кезде Н.И.Ильминскийге жазған хатында: «Сіз қазақтың табиғи тілін бұзатын татаризмге өте қарсы екенсіз, ал мен де көптен бері осы пікірде болатынмын», – деп жазған еді. Бұл екі ағартушы да кейін өз ұлттарының жазба әдеби тілдерін халықтық негізде қалыптастыруда көп еңбек етті. Бұған сол кездегі тарихи жағдай да себепші болды.

Бұл кез Ресейде капитализмнің дамуымен байланысты оның отар елдерінде де саяси-әлеуметтік маңызы бар прогрестік шаралардың іске аса бастаған шағы еді. Қазақ халқының алдыңғы қатарлы орысша оқыған бөлігі Қазақстанның артта қалуын жоюдың бір жолы ретінде орыс халқының мәдениеті мен техникасының табыстарын үйренуге шақырды, қазақ балалары үшін мектеп ашып, онда орыс тілімен қатар ана тілін үйретуді көздеді. Ана тілінде оқытатын мектеп ашу деген сөз, бір жағынан, қазақтың сол тұстағы шағатай әдеби тіл әсерінен әлі құтылмаған жазба тілін халықтың ауызша әдеби тілі мен сөйлеу тілі негізінде қайта құру деген сөз еді. Сөйтіп, «XIX ғ. орта тұсынан бастап, қазақ қоғамының тарихи даму факторларына байланысты жазба әдеби тіл мұқтаждығы күшейеді. Ол тілді екі жерден іздеу керек болады: не бұрыннан қолданылып келе жатқан, бірақ қазақ мәдениетінде қызмет сферасы бұл кезде тарылған ортаазиялық жазба әдеби тілді пайдаланып, соны жандандыру немесе жаңа жазба әдеби тілдің іргетасын қалау» [3].

Мұндай ардақты мақсат жолында қызмет ету құрметі қазақтың ұлы ағартушылары Ыбырай мен Абайдың үлесіне тиді. Бұдан сәл бұрын яғни 1858 жылы Қазан университетінің профессоры, белгілі шығыстанушы Н.И.Ильминский зерттеуге Орынборға келеді. Ол қазақ тілін үйренуді шекара комиссиясында жинақталған қазақша құжаттарды оқудан бастады. Оған шекара комиссиясының төрағасы белгілі тарихшы ғалым В.Григорьев: «Сен бұл қазғаздардан шынайы қазақ тілін таппайсың. Нағыз қазақ тілін білгің келсе, ел ішіне шығып, адамдармен сөйлес, сонда ғана қазақ тілінің қандай екеніне көзің жетеді», – деп кеңес береді. Бұл ұсынысты қабылдаған Н.И.Ильминский бірнеше ай Қазақстанның шығысы мен батыс өлкелерін аралап, оның ауыз әдебиеті мен тарихын, мәдениетін өз көзімен көреді. Нәтижесінде ол қазақ тілін соншалық жақсы меңгеріп, ол тілде хат, ғылыми еңбектер жазуға дейін жеткен. Ең алдымен, қазақ тілінің грамматикасын жазып, сөздігін түзеді. Н.И.Ильминскийге дейін қазақ тілі грамматикасы жеке зерттелмей, басқа түркі тілдерінің ішінде ғана жол-жөнекей сөз болып келген еді.

Н.И.Ильминскийдің зерттеуінде қазақ тілінің грамматикалық категориялары толыққанды суреттелген, оның үстіне кітапта сөздік те берілген. Бұл зерттеу түркі тілдері бойынша ең үздік зерттеу болып саналады, бұдан кейінгі зерттеулерге негіз болады. Бірақ ғалым аса кішіпейілділікпен кітабын «грамматика» демей, «Материалы к изучению киргизкого наречия» деп атап, оның кіріспесінде «бұл толық грамматика емес, тек қырғыз (қазақ) тілінің татар тілінен айырмашылығын ғана көрсеттім» дейді [4].

Бұған қоса ол қазақ балаларының өздігінен орысша сауатын ашу үшін «Самоучитель русской грамоты для киргизов» (1861) деген кітап шығарған. Бұл кітапта орыс тіліндегі сөз жасау, сөйлем құрау жолдары мысалдармен түсіндіріліп, ол араб әрпімен қазақша қатарына жазылып беріліп отырған, яғни қазіргі орыс тілін үйрету әдістемесінен мүлдем бөлек. Бізге кітаптың соңғы 50 бетінде берілген әртүрлі ғылым салалары бойынша құрастырылған орысша-қазақша мәтінді алғашқы ғылыми-көпшілік әдебиет үлгісі ретінде қарауға болатындығымен қымбат.

Сол ел аралаған сапарларында Н.И.Ильминский қазақтың ақындарымен де кездесіп, олардан ауыз әдебиет үлгілерін де жазып алып отырған. Мәселен, Марабай ақыннан жазып алған «Ер Тарғын» жырын 1862 жылы жеке кітап етіп бастырып шығарады. Бұл да баспадан шыққан алғашқы қазақша кітап еді.

Тағы бір айта кетер жаңалық мынадай, 1870-1883 жылдары Ташкент қаласынан қазақша, өзбекше екі тілде шығып тұрған «Түркістан уәлаяты газетінің» тілі ортаазиялық түркі әдеби тілі әсерінен мүлдем таза, қазақтың сол тұстағы ауызша әдеби тілі мен ауызекі сөйлеу тілінде жазылған. Мұның себебін біз газетті он жылдай шығарып тұрған Шоқанмен бірге кадет корпусында оқыған, онымен достық байланыста болған Шаһмардан Ибрагимовтың орасан зор еңбегінен деп білеміз. Бұл жағдайлар Ыбырай Алтынсаринге өз әсерін тигізеді деуге болады.

Ы.Алтынсарин бірінші болып өз халқын орыстың озық мәдениетіне жеткізудің негізгі күрескері болды. Қазақ халқының экономикалық және рухани дамуын тездетудің негізгі құралы етіп ол барлық қазақ ауылдарында орыс-қазақ мектептерін ашу міндетін қойды.

«Қырғыз хрестоматиясын» құрастыру, жазу үстінде Ыбырайдың үлкен-үлкен принципті, қазақ халқының болашағы үшін маңызы орасан зор мәселелерді шешуіне тура келді. Оның бірі – қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің болашақ даму бағытын айқындау еді. «Қырғыз хрестоматиясына» кіргізген өзінің төл әңгімелері мен өлеңдерін, сондай-ақ халық ауыз әдебиет үлгілерін халықтың сол кездегі сөйлеу тілі мен ауызша әдеби тілінің негізінде жазды. Сөйтіп ол әлденеше ғасыр бойы ауыз әдебиет тілі мен сөйлеу тілі дәрежесінде қалып бара жатқан қазақ тілінің ұлттық жазба әдеби тіл ретінде дамуына негіз қалады. Міне, осы өзі негізін салған жазба әдеби тілде ол қазақша газет шығару мәселесін де күн тәртібіне қойып, оның алғашқы үлгісін өз қолымен жасады. Осы тілмен ол «Шариат ул-ислам» атты ғылыми-көпшілік кітап жазып, онда ислам шарттарын көпшілік халыққа қарапайым қазақ тілінде түсіндірді. Ыбырайдың бұл қызметі өз кезінде-ақ әділ бағаланып,

өзінен кейінгі оқыған жастар арасында қолдау тапқанын көреміз. Мәселен, Ыбырайдың өз көзі тірісінде 1884 ж. «Оренбургский листок» газетіне басылған «Әдебиет тұрғысынан қазақтар үшін Алтынсариннің маңызы» деген мақалада (авторлар «Торғай облысының қазақтары» делінген – Б.Ә.) Ыбырайдың ағартушылық еңбегін, ақындығын және қазақ жазба әдеби тілін жасаудағы жұмысын төмендегіше бағалаған: «...орыс мектебі бізге Алтынсаринді берді, ол орыс тәрбиесінің жемісі еді. Оны біз фанатизм мен надандыққа қарсы қасқая қарсы шыққан, қазақтарды оқу білімге, жаңа өмірге жетелеген алғашқы қаһарман деп танымыз. Оны біз Шекспир, Байрон, Гете, Пушкин және басқа орыс классикалық әдебиетінен сусындаған халық ақыны деп білеміз... Алтынсарин бірінші болып қазақтың жазба тілімен жазып көрді және алғаш рет орыс әліппесін беріп қойған жоқ халқына арнап оның бірінші грамматикасын да берді. Алтынсарин шығармалары тілдік баяндау және қолданған әдістері жағынан таза халықтығымен, шынайылығымен, қарапайымдылығымен және терең мазмұндылығымен ерекшеленеді» [5].

Ыбырайдың тұстасы А.Алекторов өзінің «Письменная литература киргизов» деген мақаласында: «Наиболее блестящим представителем киргизского народа со стороны литературного творчества может быть назван И.А.Алтынсарин, справедливо считавшийся Пушкиным киргизов», - деп жазды [5].

1888-1902 жылдар арасында шығып тұрған «Дала уәлаяты газетінің» бетінде қазақ әдеби тілінің жәйі, оның болашағы кең талқыланып, келелі-келелі пікірлер айтылғаны белгілі. Мақала авторларының бірі - Асылқожа Құрманбаев «Қазақ тілі турасында» деген мақаласында қазақ халқының шаруашылық өмір тіршілігіне сай өзге түркі халықтарынан тілі де өзгешерек дамығанын айта келіп, қазақ тілі туралы өз тілін ғана емес, өзге де көптеген шығыс тілдерін жетік білетін, сондықтан оларды өзара салыстыруға мүмкіндігі болған белгілі Ыбырай Алтынсарин «қазақ тілінің байлығы соншалық онымен кез келген тақырыпқа кітап жазуға болады» деуші еді... қазақ тілінің байлығын Алтынсарин сөз жүзінде ғана дәлелдеп қойған жоқ таза қазақ тілінде орыс әрпімен «Қырғыз хрестоматиясы» атты кітап жазу арқылы іспен көрсетті. Бірнеше жүздеген беттен тұратын бұл кітапта бірде-бір қазақтікі емес сөз жоқ, ал «Сөз басы», «Түлкі мен қарға», «Жаз» т.б. өлеңдері өзге тіл элементтерінен тазалығымен тамаша екені былай тұрсын, оның үстіне қазақ тілінің, қазақ поэзиясы мен сөз саптауының тамаша үлгісі болып табылады» деп жазды («ДУГ», 1894, №20). Одан әрі автор өз мақаласын «Қазақ халқы мен оның тілін құрметтеушілерге марқұм Алтынсариннің салған жолымен жүрсе жарайды, оның қазақ тілін жөндеп, оның ережелерімен бірізге келтірудегі бастаған ісін әрі қарай дамытса жарайды», - деп қорытады. «Қазақ тілі турасында бес-алты сөз» деген мақаласында («ДУГ», 1890, №6) Д.Сұлтанғазин қазақ тілінің өзге түркі тілдері сияқты жеке тіл екенін айта келіп, кейбіреулердің қазақтардың әдеби тілі – татар тілі деген пікірлерінің қате екенін, олай болғанда қазақтарға өз тілімен сөйлеп, жазғанда басқа бір тілмен жазуына тура келер еді, ал бұл халықтың сауаттанып, ғылым-білім

алуына үлкен қиындық келтіреді деп көрсетеді. «Сондықтан, – деп жазады ол, – «Қырғыз хрестоматиясының» авторы марқұм Алтынсариннің көрсеткеніндей, қазақтарға өз ана тілін дамыту әрі пайдалы, әрі өте қажет».

Кейінгі кездегі Ыбырай шығармашылығын сөз еткен әдебиетші, тілші ғалымдарымыздың еңбектерінде де Ыбырайдың қазақтың жаңа сападағы жазба әдеби тілін қалыптастырудағы қызметі мен алатын орны кеңінен көрсетіліп келеді.

Қазақтың жаңа демократиялық бағыттағы поэтик тілін қалыптастыруда Ыбырай Алтынсариннің кіші тұстасы Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың сіңірген еңбегі бір төбе. Абайдың мүлдем жаңа сипаттағы поэзия жасаудағы үлгі тұтқаны – орыстың XIX ғ. реалистік демократиялық поэзиясы болса, қолданған тілі халқымыздың әлденеше ғасыр бойы сұрыпталған ауызша әдеби тілі мен сол кездегі сөйлеу тілі еді. Осы екі арнаны сарқа пайдаланып, ондағы қарапайым сөздерді талай саққа құбылту арқылы өзінің образ жасау мақсатына шеберлікпен пайдаланды. Абайдың қазақтың жаңа жазба әдеби тілін қалыптастырудағы тындырған қызметі мен алатын орны бірсыпыра зерттеушілердің еңбегінде ілгерілі-кейінді жан-жақты сөз болғаны мәлім. Сонау 30-жылдардың орта кезінде-ақ профессор Қ.Жұбанов қазақ тілшілерінің арасынан бірінші болып Абайдың қазақ әдеби тілін жасаудағы қызметін дұрыс көрсеткен болатын. Қ.Жұбановтың сөзімен айтсақ, «Абайдың ақындығын, басқа қасиеттерін былай қойып, тек әдеби тілімізді жасаудағы еңбегінің өзін ғана алсақ та, онда ақымыз кететін түрі жоқ». Абайдың «қазақ әдеби тілін жасаудағы еңбегін» автор одан әрі былай түйіндейді: «Әдебиет тіліндегі халық үлгісінің басы артық қосарларын жоюмен қабат, шығыс үлгісінен келіп жүрген араб-парсы сөздерін қуып, әдебиет тілін тазартып, қазақ тілінің бар байлығын іске асыруға жол ашып, жазба әдебиет тіліміздің іргесін қалады» [6].

«Абай да, – деп жазды академик жазушы М.Әуезов, – Пушкин сияқты, өз еңбектерінде бізге грамматикалық құрылысы мен сөздік қоры жағынан қазақтың бүгінгі сөйлеп жүрген әдебиеттік тілінің қалпынан көп айырмасы жоқ тіл үлгісін қалдырды» [7].

Сөйтіп, қазақтың ұлы ағартушылары Ы.Алтынсарин мен А.Құнанбаев өткен ғасырдың 80-жылдарында-ақ қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің негізін қалап, оның болашақ даму бағытын айқындап берген болатын. Барша зерттеушілердің пікірінше де, Ыбырай мен Абай өз творчестволары арқылы қазақтың жаңа сападағы көркем әдебиет тілін жасап, әдеби тілдің көркем әдебиет стилін қалыптастырды. Сонымен бірге кейінгі кездегі зерттеулер олардың публицистикалық стильдің де негізін қалады деп айтуымызға мүмкіндік беретін тәрізді. Ыбырайдың әртүрлі тақырыпқа жазған ғылыми публицистикалық мақалалары мен қазақша шығарған қолжазба газеті, Абайдың ғылыми дидактикалық тақырыптағы «Қара сөздері» біздің жоғарыдағы пікіріміздің дұрыстығына айқын дәлел бола алса керек. Бұл ағартушылардың өз кезінде жазысқан хаттары, Абайдың өз қолымен тізген Қарамола съезіндегі «Ережелері» бізге әдеби тілдің тағы бір жанры – ресми іс

қағаздары жанрының алғашқы үлгілерін көз алдымызға келтіргендей болады. Мұның бәрі айналып келгенде, екі ұлы кемеңгердің бірін-бірі толықтыра отырып, қазақтың қазіргі ұлттық жазба әдеби тілінің негізін қалады деген тезистің дұрыстығын тағы дәлелдейді.

Ыбырай мен Абайдың негізін қалаған бұл әдеби тіл үлгісі олардан кейін сол қалпында сақталып, өз дәрежесінде одан әрі дами берген жоқ. Олай болатын объективті жағдай да жоқ еді. Әрине, олардың идеясын, салған үлгісін әрі қарай жалғастыруда еңбек еткен жекелеген қайраткерлер болды. Бұл орайда, «Дала уәлаяты газетінде» қызмет еткен А.Құрманбаевты, Д.Сұлтанғазинді, Р.Дүйсенбаевты т.б. атауға болады. Бірақ олардың пікірлерінің қалың көпшіліктен қолдау тауып, жұртшылықты жұмылдыратындай қауқары бола алмады. Бұл арада өткен ғасырдың басында ана тіліміздің болашағын ойлап, оның ұлы ағартушылар негіздеген жаңа жазба әдеби тіл үлгісін әрі қарай дамытуда аянбай еңбек еткен Ыбырайдың шын мағынасындағы шәкірті Ахмет Байтұрсынұлын ерекше атауымыз керек. Ол өзінің қазақ тілінің заңдылықтарын баяндап берген іргелі еңбектерімен қатар қазақ қоғамын дүр сілкіндірген алғашқы ұлттық баспасөзіміз «Қазақ» газетін (1913-18) шығарып, жаңа жазба әдеби тіліміздің нағыз үлгісін жасап берді. Сөйтіп, қазақ тілшілерінің дұрыс көрсетіп жүргеніндей, ұлы ағартушылардан басталған жаңа жазба әдеби тіл үлгісі қазіргі кезеңде жан-жақты дамып, өзінің кемеліне келіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сочинения Ч.Ч. Валиханова. – СПб., 1904. -532
- [2] Насыров К. Краткая татарская грамматика изложения в примерах. – Казань, 1860. -179
- [3] Астраханский вестник, 1894, №1377.
- [4] Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского языка. – Казань, 1861. – С. 162.
- [5] Оренбургский листок, 1884, №5.
- [6] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966. -162 б.
- [7] Әуезов М.О. Абай Құнанбаев. Шығармалар мен зерттеулер. 1967. -391

МРНТИ 16.01.21

Б. Сағындықұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, қазақ филологиясы
кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы,
Алматы, Қазақстан

КӨПТІК МАҒЫНА БЕРУДІҢ ТАРИХИ ЖҮЙЕСІ

Аннотация. Мақалада салыстырмалы тарихи талдау негізінде түркі тілдеріндегі көптік аффикстер жүйесінің дамуы мен қалыптасуы баяндалады. Түркі тілдерінде бүкіл грамматикалық түпкітек формаларда болып өткен өзгерістер, соның нәтижесінде пайда болған сан алуан варианттар бірде-бір түркі жазба ескерткіштерінде, немесе қазіргі түркі тілдерінде толық сақталмаған, тұтасынан қамтылмаған. Қай тілде қай форманың сақталуы сол тілдің даму ерекшеліктеріне тікелей тәуелді. XIV-XV ғасырлардағы қыпшақ ескерткіштері тілі мен қазіргі қазақ тілі арасындағы грамматикалық формалар бойынша айырмашылықтар осы заңдылықтардан келіп шығады.

Тірек сөздер: түркі тілдері, жалғау, жұрнақ, ескерткіштер тілі, көптік мағына, жүйе.

Б. Сағындықұлы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, профессор
кафедры казахской филологии, доктор филологических наук.
Алматы, Казахстан

ИСТОРИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ВЫРАЖЕНИЯ МНОЖЕСТВЕННОГО ЗНАЧЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена вопросам развития и формирования системы аффиксов множественности в тюркских языках на основе сравнительно-исторического анализа. Изменения во всех грамматических формах тюркских языков, в результате которых возникли различные варианты, не сохранились в полной мере ни в тюркских письменных памятниках, ни в современных тюркских языках. Какая форма в каком языке сохраняется, напрямую зависит от особенностей развития этого языка. Различия в грамматических формах между языком кипчакских памятников XIV-XV веков и современным казахским языком проистекают из этих закономерностей.

Ключевые слова: тюркские языки, суффиксы, памятники, множественное число, системы.

B. Sagyndyquly

Al-Farabi Kazakh National University, Professor of Kazakh Philology,
Doctor of Philology,
Almaty, Kazakhstan

THE HISTORICAL SYSTEM OF PLURAL FORMATION

Annotation. The article is devoted to the development and formation of the system of plurality affixes in the Turkic languages on the basis of comparative historical analysis. Changes in all grammatical forms of the Turkic languages, as a result of which variants arose, were not fully preserved either in the written monuments of the Turks or in the modern Turkic languages. Which form is preserved, in which language, directly depends on the specifics of the development of this language. Differences in grammatical forms between the language of the Kipchak monuments of the XIV-XV centuries and the modern Kazakh Language originate from these regularities

Keywords: Turkic languages, suffixes, monuments, plural, systems

Зат есімнің көпше түрі туралы қазақ тіл білімінде мынадай ұғым-түсінік бар: «Сөзге көптік жалғауын жалғау оған көптік мағына үстеудің негізгі жолы болғанымен, бірден-бір ғана жолы емес. Ана тілімізде зат есімнің көпше түрі жасалуының бұдан басқа да тәсілдері бар. Жалпы, көптік мағына тудырудың тіліміздегі барша тәсілін, шартты түрде болса да, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік деп аталатын негізгі үш топтың төңірегіне жинақтап көрсетуге болады.

Морфологиялық тәсіл немесе көптік тұлғаның арнаулы қосымша арқылы жасалу тәсілі, негізінен, көптік жалғауының қызметіне байланысты (ҚТГ, 1967, 52-б.). Қазақ тілінде көптік ұғымды білдіретін үш түрлі морфологиялық форма бар. Олардың бірі – **-ыз/-із, -з**, екіншісі – **-к/-к**, үшіншісі – **-лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер** формасы [1, 42б.]. Бұлардың арасында **-лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер** жалғауының орны ерекше, чуваш тілін есептегенде, бүкіл түркі тілдерінде аса өнімді жұмсалады.

«Кодекс куманикус» және «Ат-тухфа аз-закийя...» ескерткіштері тілінде бастан-аяқ **-лар/-лер** көптік жалғауы қолданылған. Тілші-түркологтар Ә.Құрышжанов пен М.Зияеваның көрсетуі бойынша, бұлар дауыссыз дыбыстардың үндестігіне ұшырамаған, кез келген дауыссыз дыбыстан кейін осы күйінде жалғана береді. Алайда жуан түбірлер мен негіздерден кейін **-лар**, жіңішке түбірлер мен негіздерден кейін **-лер** формасы қосылады. Негізінен зат есімдер мен есімдіктерге, заттанған жағдайда кез келген сөз табынан болған тұлғаларға жалғана береді. Есептік сан есімдермен тіркескен сөздерге көптік жалғауы жалғанбайды: *үч хан* (үш хан), *алты йыл* (алты жыл), *еки йол* (екі жол) т.б. Аталған ескерткіштерде көптік жалғауының **-з, -к, -ғ, -т, -ш** сияқты бірен-саран көне формалары кездеседі, бірақ олардың барлығы сөз түбіріне сіңісіп кеткен.

Көптік жалғаулары, негізінен, екі семантикалық-грамматикалық мағынада жұмсалған: 1) белгілі бір заттың, нәрсенің дербес-дербес санап көрсетуге болатын бөлшектерден тұратындығын көрсетеді. Мысалы, *ағашлар* (ағаштар), *бизлер* (біздер), *тағлар* (таулар) т.б. 2) белгілі бір адамдардың тобын, жиынтығын білдіреді. Мысалы, *кішілер* (кісілер), *азамлар* (адамдар),

білмезлер (сауатсыздар) т.б. Егер сөйлемде бастауышқа көптік жалғауы жалғанса, баяндауышқа да көптік жалғауы жалғанып, бір-бірімен қиысады. Мысалы, *анлар сордулар* (олар сұрады), билге тетик *кишилер* меним сөзім *ешитиңлер* (білікті, есті кісілер, менің сөзімді тыңдандар) т.б. [2,187-188б.].

«Кодекс куманикус» ескерткішінен мысалдар: Ол *сағытлар* ким Христусны *туталар қынадылар* дағы *өлдүрдилер*. Ол сағыт ол тур *қылычлар буловлар, сүңүлер, суруқлар* өзге сағыт не була *туттулар*. Ысы *фанарлар* биле *чырақлар* биле не була аны *издедилер* бақчада дағы кенси қайғысы қорқуку титиремек. Кенси йалбармақы биле ол сырт үстүнде ол йукты дағы кенсиниң қанлы тери түшти йерге фериште келип өбүтті. Дағы керек бизге сағышламаға нечик ол *душманларны* утру барды дағы бир сөз биле барчасын йерге урды [2, 164]. Қазақшасы: «Сол қару-жарақтармен олар Христосты ұстап алды, қинады және өлтірді. Ол қару-жарақ – қылыш, шоқпар, найза, сырықтар еді, қандай қару тапса да қолдарына ұстады. Ыстық-ыстық фанарлармен, шырақтармен тағы басқа тапқан-таянғандарымен оны бақшадан іздеді. Христос іздеушілердің қаһарынан қорқып дірілдей бастады. Ол өзінің өтініші бойынша осындай күйге түсті. Сыртқы денесіне улы зат жұқты дағы қанды терісі жерге сыпырылып түсті. Көктен періште келіп, оның денесін сүртті. Бұл туралы қандай нышан біздің ойлануымыз керек, ол періште дұшпандарға қарсы жүрді-дағы бір-ақ сөзбен олардың барлығын жерге сұлатты».

«Ат-тухфа аз-закийа...» ескерткішінен мысалдар: *Биләр келдиларми* (билер келді ме); *биләр келдиләр* (билер келді), *құллар кәтсинлар* (құлдар кетсін), *кичилар келдилар* барча (барлық адамдар келді) т.б.

Бүкіл түркі тілдерінде ұшырасатын көптік жалғау **-лер/-лер** туралы жоғарыда баяндалып өткен теориялық тұжырымдар мен қорытындылардың дұрыстығын келтірілген мәтіндер анық та айқын байқатып тұр.

-лар/-лер түрколог-тілшілер тарапынан қаншалықты зерттелсе де, оның шығу тегі әліге дейін ашылмай отыр: «Вопрос о происхождении аффикса **-лар** ставился многими тюркологами и алтаистами, однако удовлетворительного решения не получил» [3, 83]. Аталған форманттың этимологиясы негізінен екі бағытта зерттелуде: «Одни ученые во главе с Г.М.Рамstedтом связывали **-лар** с самостоятельным словом, впоследствии потерявшим свое реальное значение и превратившимся в аффикс. Другие считают, что **-лар** представляет собой сложный аффикс, состоящий из двух древнейших показателей множественности или собирательности: **Л** и **Р**» (СТ, №5, 1971, с.11). Тіпті Д.Синор мен П. Аалто **-лар** жүйесі бөлек өзге тілдерден түркі тілдеріне енген жалғау деген пікір де айтқан [3,84].

Түркологтардың қазіргі буыны ***-з, *-к, *-қ, *-л, *-м, *-н, *-р, *-с, *-ч, *-ш, *-т, *-қ+*-н, *-қ+*-л, *-ғ+*-т, *-ғ+*-р, *-л+*-қ, *-лар** форманттарын тұтасынан жинақтау мағынасын білдіретін көрсеткіштер деп таниды [4, 89-94].

Санамаланған форманттардың тегі бір ме, әлде әр басқа ма? Көптік формалары неліктен осыншама тарамданып кеткен? Негізгі себеп субъективті: кейінгі кезеңдерде әртүрлі жолдармен, әртүрлі тәсілдермен өмірге келген

элементтердің тарихқа белгісіз өте ежелгі дәуірде пайда болған элементтермен бір деңгейде қатар қойылуы көптік мағына беретін форманттардың санын көбейтіп жіберген. Басқаша айтқанда, түркі тілдерінің диахрониялық көне жүйесі мен синхрониялық жаңа жүйесі ажыратылмаған. Көптік жалғаулардың барлық варианттарына бірдей тоқталу арнайы зерттеуді талап етеді. Біз төменде түркі халықтарының өзімен бірге жасасып келе жатқан ең көне қалдықтар мен сарқыншақтарды сөз еткелі отырмыз.

Орхон-енисей орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін **тарқа+т** (атақ, жекешесі – **тарқа+н**), **теги+т** (атақ, жекешесі – **теги+н**) сөздері құрамындағы **т**, **теле+ут**, **турк+ут** этнонимдері құрамындағы **-ут** көптік мағына береді. Мұндай мағынаны қазақ тіліндегі **бі+з**, **сі+з** жіктеу есімдіктеріндегі **-з** элементі де бере алады. Сонымен қатар **ч** аффрикаты мен **ш** қатаң дауыссызы да қазіргі түркі тілдерінде осындай қызмет атқарады.

«Ортақтық», «жинақтау», «мол болушылық» ұғымдары көптік ұғымынан шығады. **Қарын+д+ас**, **жол+д+ас** сөздері арқылы берілетін ортақтастық мән көне ***ас** көптік формасы негізінде беріліп тұр деп есептейміз. Ал **д** - түбір мен негіздегі қос дауыссыздардың есебінен жылысып келген кірме дыбыс [5, 134-135] . Ортақ етістің **-ыс/-іс**, **-с** жұрнағы да этимологиялық жағынан, сөз жоқ, көптік жалғауына барып тіреледі. «Өлең+ті», «Қараған+ды» т.б. жер, елді мекен атауларына жалғанған **-ты/-ды**, **-ті/-ді** көне жұрнағы «бір нәрсенің молшылығын» көрсетеді. Қазіргі заманғы сын есім жұрнақтары – **-ты/-ті**, **-ды/-ді**, **-лы/-лі** дәл осы мағынада жұмсалады: **су+лы**, **орман+ды**, **гүл+ді**, **тас+ты** т.б. Түркі тілдерімен типологиялық жағынан салыстырғанда жүйесі мүлде бөлек саналатын араб тілдерінде көптік мағына **т** (**ат**) фонемасы арқылы беріледі. Орыс тілінде де баяндауыштың көптік мағынасы **-ут**, **-ют** жұрнақтары арқылы жасалатыны белгілі. Қазақ тіліндегі көптік мағына беретін жалғау **т+ар**-дың құрамында да **т** элементі бар.

Түркологияда осы кезге дейін **л**-ден басталатын көптік жалғауы **-лар/-лер** түпкітек (архетип) саналып келді. Шындығында, бұл форма - түпкітек емес, позициялық-комбинаторлық өзгерістердің әсерінен пайда болған вариант қана. Тіліміздегі **л**, **м**, **н** сонорлары – сөз басындағы кез келген дыбысты ығыстырып шығарып, соның орнына өздері тұрып алатын қабілеті бар ерекше фонемалар. Мысалы, **Жақып-Нақып**, **Жүсіп-Нүсіп** есімдерін, **шайқалу-найқалу**, **тығыз-нығыз** сөздерін өзара салыстырсақ, алғашқы сыңарларының байырғы, соңғы сыңарларының кейінгі құбылыс екендігін ажырату қиын емес. Әдеби тілдегі **маңдай**, **таңдай** сөздері диалектілерде **маңлай**, **таңлай** болып айтылады. Мұндағы **-дай** тұлғасы **тек** (сияқты) шылауының өзгерген формасы. Демек, алғашқы түбірде **л** дыбысы жоқ, бар болғаны тілге жеңіл **л** соноры **т** қатаңын ығыстырып, орнына өзі тұрып алған. Сын есімнің **-лы/-лі** жұрнағы да оның байырғы **-ты/-ті**, **-ды/-ді** жұрнақтарынан дыбыс ығыстыру заңдылығы негізінде туындаған. Олай болса **л** фонемасында ілгері заманда көптік мағына болмаған. Көптік жалғау құрамындағы **л** ұяң қалыпта бәсең айтуды ұнататын оғыз, қарлұқ тілдерінде алдымен қалыптасқанға ұқсайды. Яғни **т>л**.

Сонымен қазіргі тілдердің тұрғысынан да, көне жазбалар материалдары бойынша да көптіктің ***-ат (-ут,-ит), *-ас (-ус,-ис), *-аз(-уз,-из), *-аш(-уш,-иш), *-ач(-уч/-ич)** форманттары қалпына келеді. Бұл жерде мына мәселені ерекше атап өтуге тура келеді: морфемалардың диахрониялық, синхрониялық жігі бір емес. Көптеген қате тұжырымдар көне жік пен жаңа жікті дұрыс айыра алмаушылықтан келіп шығады. Мысалы, жоғарыдағы **теги+т, тарқа+т** сөздерін түркологияда қабылданған дәстүр бойынша біз де екіге бөлдік. Шындығында, бұлар **тег+ит, тарқ+ат** түрінде түбір мен қосымшаға ажырайды. Себебі, жалғаудың алдындағы түбір мен негіз – **тек және тар+уқ**, алғашқы бөлініс бойынша **тарқа, теги** деген түбір мен негіз тарихта жоқ. Сол сияқты **біз, сіз** есімдіктері де **б+із, с+із** түрінде бөлінеді. Мұнда түбір өте күңгірттеніп кеткен. Мүмкін әуелде **би+из, си+из** болып, дауыссыздар арасындағы дауыстылар бір-біріне сіңісуі ықтимал.

Түркі тілдері флективті құрылымды басынан кешірген кезеңде дербес тілдік бөлшек – түбіртек (архесиллаб) қолданыста болған. Түбіртек дегеніміз бір ғана архетип дауыссыз фонема мен бір ғана архетип дауысты фонеманың тіркесуінен тұратын белгілі бір лексикалық немесе грамматикалық мағына беретін буын (мысалы, **ан, на, ар, ур, ир** т.б.). Түбіртектер әртүрлі фонетика-фонологиялық өзгерістерге ұшырап, біздің заманымызға дейін жетіп отыр (Түбіртек туралы арнайы зерттеулер болашақта баспа арқылы жарияланады. - Б.С.). Тілдік материалдарға қарағанда, көптік ұғымын белгілі бір дауыстылар қоршауындағы **т[с/ш]** күрделі аффрикаты бергенге ұқсайды. Бұл күрделі аффрикат тарихи даму барысында **тс(ц), тш(ч)** аффрикаттарына бөлінген [5, 23б.] Көптік жалғауының қазіргі түркі тілдеріндегі бүкіл варианттары бір кездегі толық мағыналы түбіртектің сарқыншақтары болып табылады. Біз қалпына келтірген ***-ат(-ут,-ит), *-ас(-ус,-ис), *-аз(-уз,-из), -аш(-уш,-иш), -ач(-уч,-ич)** форманттары не **тс(ц)**, не **тш(ч)** аффрикатының ыңғайына қарай топтасады. Бірақ айналып келгенде, бұлардың негізгі түбірі бір.

Сана-сезімі әлі жетіле қоймаған кезеңде адамдардың көптік ұғымды мағынасы аса жалпы сөзбен атауы ықтимал-ды. Осы тұрғыдан келгенде, Т.Ковальскийдің ұғымның арғы тегі «бірнеше, көп» тәрізді аса абстрактіленген сөз болуы мүмкін деген болжамы ақылға сыяды [6]. Кез келген дерексіз ұғымның ол баста нақты ұғымда пайдаланғанын ескерсек, **-ат(-ут,-ит), -ас(-ус,-ис)** т.б. варианттардың түпкітегі тарихқа белгісіз ескі заманда көптік ұғымын беретін толық мағыналы сөз болғаны анық.

Олай болса, көптік мағына беретін сөздің сарқыншағы (реликтісі) **-т** элементі өз соңынан **-р** фонемасын (немесе **-ар** морфемасын) қалай жамап алған? Құранды жалғау алдымен баяндауыштардың құрамында қалыптасқанға ұқсайды. Жама'ат қачмаға йүз **туттылар** (Көпшілік қашуға бет қойды); халайық фүлүс бериб су **ичарлар** (халайық пұл беріп, су ішіп жатыр) (Наджип, 1975, ч.І. с.101). «Тутты+лар», «ичар+лар» формалары баяндауыш ретінде қазіргі тілдерде қолданылмайды. Мұны ежелгі дәуірлерде орта ғасырларға дейін келіп жеткен тілдік қалдық (реликт) деп түсінген жөн. Сірә, ілгері заманда бастауыштың көптік мағынасы баяндауыштың көптік мағынасымен

үйлесіп қиысқанға ұқсайды.

Көне **ар** түбірі қандай ұғым береді? Ер – «быть» [7]. Бұл – аса ежелгі **ар** тұлғасының жіңішке фонетикалық варианты. **Ар** мен **ер**-дің ұғымы тең: **ар=ер**. Көптік жалғауы варианттарының бірі болып есептелетін **-тар**-дың құрамындағы **-ар** да – осы **ар**. Мысал ретінде «бар+ың+д+ар» сөзін талдалық. **Бар** («бару» ұғымын беретін түбір)+**ың** (бұйрық мәнін беретін жұрнақ)+**д** (көптік мағына беретін көне тұлға)+**ар**(болу). Сонда, шамамен алғанда «көп болып бар» деген түсінік береді. Бұл жерде **-ар** бөлшегі – қазіргі заманғы терминмен айтқанда, көмекші етістік. Тарихи тұрғыдан демеушілік қызметін атқарып тұр, объектінің немесе субъектінің көптігін растап, атқарылған іс-әрекеттің анық, күмәнсыз екендігін аңғартады.

Бұрынғы лексикалық мәнінен айрылған **-ар** тұлғасының Орхон-Енисей дәуірінде есептік сан есімдерге жалғанғанында да бір сыр жатқан сияқты: **уч+ар, екир+ар** т.б. (ДТС, 650-бет). Мұның сол кезде «екіге толтыр», «үшке толтыр», «екі-екіден болсын», «үш-үштен болсын» тәріздес ұғымдары болған. Бұл жұрнақтар арқылы жасалатын сандар бөлінетін сан есімдер деп аталады (СИГТЯ, 1988, с.193-195). Есептік сандарға қосылған **-ар/-ер** формасының, әлбетте, көптік ұғымды бере алатын тілдік элементке де қосыла алатыны дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат. Алайда белгілі бір түбірдің лексикалық мағынасына орай оған қосылған жұрнақтың грамматикалық мағынасына да өзгеріс ететіні заңды.

Көптік жалғауының басқа формалары туралы бірер сөз. Бірқатар түркі тілдерінде **-тар** (немесе **-лар**) формасының басқы дыбысы түсіп қалып, **-ар** қалпында, соңғы дыбысы ықшамдалып, **-ла** түрінде айтылатын фактілер бар. Солай бола тұрса да, түркологияда ***-ар, *-ла** формалары дербес көптік формасы болып есептеледі (СИГТЯ, 1988, с.14-16). Шындығында, бұл – **-тар** (немесе **-лар**) жалғауының варианттары. Үнемдеу заңының ықпалы ескерілмегендіктен, осындай қате тұжырым жасалған.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше, «құмақ» (құм) сөзінің соңғы дыбысы **қ** да көптік формасы болып саналады [5]. Іс жүзінде бұл сөз ***қумдақут>қумдағут** (құмдауыт) тұлғасынан пайда болған. Кестесі:

1. ***қумдақут >қумдағут > құмдауыт**
2. ***қумдақут >қумдақ >құмақ**

Жалпытүркілік **у** дауыстысының тарихи даму барысында бірінші буында **ұ** дыбысына, қалған буындарда **ы** дыбысына айналатынын жоғарыда айтып өткенбіз. Қазақ тіліндегі «құмдауыт» (құмайты, **құмдақты жер**) сын есімі осы заңдылықтың негізінде өзгеріске ұшыраған. Екінші вариант «құмақ» **-ут** жұрнағының сонымен қатар **д** ұяңының үнемдеу заңының әсеріне ұшырап, жойылып кетуінен тілдік өмірге келген. Көне **қумдағут** сөзі құрамындағы **-ут** формасы, фонетикалық өзгеріске ұшыраған **құмдауыт** сөзі құрамындағы **-ыт** формасы ілгері дәуірлерде көптік мағына берген. Бұл көптік мағына бірте-бірте **құмақ** зат есімінің құрамындағы **қ** фонемасына көшкен. Бұлай болған жағдайда ***-қ** көптік формасы емес, көптіктің мағынасын тілдік фактордың себебінен уақытша атқарып тұрған жаңа элемент болып есептеледі. Көптік

жалғауларының кейбір зерттеулерде аса көп болуының басты себебі осындай субъективтік көзқарастарда, яғни жаңа элементтерді ескі элементтерге балауында жатыр.

Көптік жалғауы жөнінен түркі тілдері ішінде чуваш тілі ғана – ала-бөтен. Көрсеткіші – **-сэм/-сам, -сен/-сэн**. А.М.Щербак былай деп жазады: «Происхождение **-сэм** до сих пор остается неясным. Н.И.Ашмарин возводил его к слову **сан** (число), Г.Рамстедт – к слову **сајін** (каждый) (күн сайын «каждый день»), образованному от общего с **сан** корня **-са** (считать). О.Прицак видел в нем сочетание двух общеалтайских показателей множественного числа (***-са~*-сә** и ***-ін**), тогда как Н.А.Андреев отнес его к числу аффиксов, заимствованных из нетюркских языков» [3, 85]. Бұл болжамдардың біреуі де шындықпен үйлеспейді.

Талдау барысында айқындалғанындай, көптік мағына **-сэм/-сем** формантында да **с** дауыссызында тұр. Бұл ерекшелік оны қазақ тіліндегі «сам+са» (қаптап кету, өте көп болу) етістігімен салыстырғанда анық байқалады. (**сам+са** сөзі **сан сан** қайталауынан шығуы да ықтимал: **сансан> санса> самса**. -Б.С.). **с** дыбысының өзге түркі тілдерінде де көптік мағына бере алатыны дәлелденілген. Өйткені **с** жоғарыда атап көрсетілгеніндей, көптік мағына беретін **тс** (ц) аффрикатынан бөлініп шыққан. Бұрынғы қалпына келтірсек, чуваш тіліндегі ежелгі көптік жалғауы ***-цан** түрінде тұлғаланар еді. Сонда ***-цан** (қазіргіше **-сэм**) осы форманттың бір варианты болып шығады. Өзге түркі тілдеріндегі ***-цар** (қазіргіше **-тар/-тер**) формасынан оның басты айырмашылығы **-ар** элементін емес, **-ан** элементін қосып алғандығында.

Бурят-моңғол тілінде көптіктің чуваш тіліне ұқсайтын **-тан** варианты бар. Жекеше: **аха** (үлкен), **буу** (мылтықты), **сасуу** (кұрдас); көпше: **аха+тан** (үлкендер), **буу+тан** (мылтықтылар), **сасуу+тан** (кұрдастар) [8, 113]. **-тан** формантындағы **-ан** бөлшегі құрылысы жағынан да, семантикасы жағынан да чуваш тіліндегі **-ан/-эм** бөлшегімен бірдей. Бұл факт **-с+ан, -т+ан, -т+ар** көптік жалғауларының екіге ажырай алатындығын дәлелдейді. Аталған тілде **-шуул** формасы да ұшырайды. Жекеше: **дархан** (ұста), **баян** (бай), **һамчан** (кемпір); көпше: **дарха+шуул** (ұсталар), **бая+шуул** (байлар), **һамга+шуул** (кемпірлер) [8, 129]. Демек, бурят-моңғол тілінде **ш** дауыссызы да көптік мағына бере алады. Сайып келгенде, моңғол тілдерінде **тш** (ч) аффрикаты қалпына келеді. **тс** (ц) мен **тш** (ч) төркіндес, бір күрделі аффрикаттан шыққан.

Бір ғажабы, түркі тілдерімен ұялас моңғол тілдерінде көптік мағына **т** (д) фонемасы арқылы беріледі. Бірнеше диалектіден тұратын бұл тілде **-ууд/-үүд, -нууд/-нүүд, -д, -гууд/-гүүд** формалары аса жиі пайдаланылады [3, 122]. **н, г** дыбыстары морфологиялық жылысудың нәтижесінде көптік жалғауының құрамында қалып қоюы мүмкін. Өйткені жылысу – барлық тілдерге ортақ заңдылық. Бұлай болған жағдайда **т**-ның ұяң варианты **д** қай құрамда келсе де көптік мағынаға ие болып тұр.

Бұл айтылғандардан мынадай қорытынды шығады: көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық

мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер (**талай, самса** т.б) ғана еміс-еміс, сезілер-сезілмес көмескі күйде сақтап қалған. Ал грамматикалық мәні негізінен **т(д), с(з), ш(ж)** фонемалары (бұлар **ц** аффрикатынан өрбіген –Б.С.), **тш(ч)** аффрикаты арқылы беріледі. Бұл фонемалар алтай семьясындағы барлық тілдерге ортақ және олардың ол бастағы фонетика-фонологиялық негізі бар. **т(д), с(з), ш(ж), тш(ч)** форманттарына **-ар/-ер, -эм/-эм, -ул/-үл, -ан/-ен** сияқты морфемалар кейінгі дәуірлерде кіріккен («Кейінгі дәуір» дегеніміздің өзі кем дегенде бес-алты мың жылды қамтиды –Б.С.).

Сонымен жаңа ғылыми болжам бойынша қазақ тіліндегі көптіктің **-тар/-тер, -дар/-дер, -лар/-лер** варианттарының ең көнесі – ***-тар**. Бұл екі элементтен тұрады: **т** және **-ар**. **т** – көне көптік формасының сарқыншағы, ***-ат, *-ут, *-ит** тұлғаларында бұрынғы қалпына келеді. «Ортақтық», «жинақтау», «мол болушылық», «көп, өте көп болу» т.б. ұғымдарын береді. **-ар** объектінің яки субъектінің көптігін растайтын, сондай-ақ атқарылған іс-әрекеттің анық, күмәнсіз екендігін білдіретін, тарихи тұрғыдан демеушілік қызмет атқарған көне көмекші етістік. Түркологтар түпкітек (архетип) деп таныған **-лар/-лер** формасы кейін пайда болған варианттардың бірі ғана. Ол – **т>л** ауысуы негізінде тілдік өмірге келген формант. Анығырақ айтқанда, **л** соноры (айтылуы жеңіл болғандықтан) **т** қатаң дауыссыздығын ығыстырып, орнын басқан. Ығыстырушы дыбыстардың қатарына **н, м** сонорлары да жатады. Бұл заңдылық түркологияда кейінгі жылдарда ғана ашылғандықтан, **т~л** сәйкестігі тілші ғалымдарға осы кезге дейін жұмбақ болып келген. Сайып келгенде, көптік жалғаулары – түркі халықтарының өзімен бірге жасасып келе жатқан ең ежелгі құбылыс.

Көптік жалғауының **-тар/-тер, -дар/-дер** варианттарының да пайда болу тарихы әріде жатыр. Түркі тілдері дамуының диахрония дәуірлерінде бірыңғай жуан дауыстылар мен қатаң дауыссыздар болғанын, синхрония дәуірлерінде жіңішке дауыстылар мен ұяң дауыссыздар тілдік өмірге келгенін қайталап айтамыз. Сонда **т>д, а>е** фонологиялық өзгерістерін диахрония мен синхрония жемістері деп тануымызға тура келеді. Демек, санамаланған алты варианттың түпкітегі (архетипі) ***-тар** екендігінде дау жоқ. Әңгіменің барлығы осы вариант төңірегіне шоғырлануы оның түпкітек болғандығынан деп түсінген жөн. Әлем тілдерінде **ат~та** сингармониялық варианты «бір», «жеке», «дара» ұғымдарын береді. Ол антонимиядағы энантиосемия құбылысына бағынып, көптік мағына беруі де ықтимал. Бұл жайтты да ескермеске болмайды.

Көптік жалғаулары тарихқа белгісіз ежелгі дәуірлерден түркі, моңғол тілдерінде өмір сүріп келеді. Бұл тілдерді өзара салыстырғанда, негізгі грамматикалық көптік мағына **т/д, с/з, ш/ж** дыбыстарында сақталғандығы анықталды. Әртүрлі грамматикалық өң, реңк беретін **-ар/-ер, -эм/-эм, -ул/-үл, -ан/-ен** формалары аталған дыбыстарға кейінгі дәуірлерде қосылып кіріккен.

Түркі тілдерінде бүкіл грамматикалық түпкітек формаларда болып өткен өзгерістер, соның нәтижесінде пайда болған сан алуан варианттар бірде-бір түркі жазба ескерткіштерінде немесе қазіргі түркі тілдерінде толық

сақталмаған, тұтасынан қамтылмаған. Кейбір өзгерістер бірінде бар болса, бірінде жоқ болып шығады. Қай тілде қай форманың сақталуы сол тілдің даму ерекшеліктеріне тікелей тәуелді.

XIV-XV ғасырлардағы қыпшақ ескерткіштері тілі мен қазіргі қазақ тілі арасындағы грамматикалық формалар бойынша айырмашылықтар осы заңдылықтардан келіп шығады. Оларды жалпытүркілік дамудың бір-бір бунағы, буыны (звеносы) деп қарастыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: (Морфология). Алматы, 1974. -210 б.
- [2] Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971. – 272 б.
- [3] Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). – Ленинград: Наука, 1977. – С. 191.
- [4]Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986. – С. 283.
- [5] Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, Қазақ университеті, 2005. - 426 б.
- [6] Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978. – 451 с.
- [7] Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата: Наука, 1971. – С. 380.
- [8] Сборник трудов. – М., 1948, - С.133.

МРНТИ16.21.51

К.Күдерина

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
филология ғылымдарының докторы
Алматы, Қазақстан
kuderinova_70@mail.ru

ҚЫПШАҚ ТОБЫ ТІЛДЕРІНІҢ 30 ЖЫЛДАРДА ҚОЛДАНҒАН ЛАТЫН ӘЛІПБИЛЕРІ

Аннотация. Латын әліпбиін қабылдаған түркі тілдерінің дені негізінен оғыз тобындағы тілдер болып табылады. Ал қыпшақ тобына жататын түркі тілдерінен тек қарақалпақ тілі латын графикасын пайдаланады. Болашақта қазақ, башқұрт, татар, қарашай, құмық, ноғай тілдері латын графикасына ауысатын болса, бұл тілдердің ортақ базалық әліпби жүйесі болуы керек деп ойлаймыз. Сондықтан мақалада фонетика-фонологиялық жүйесінде көп

айырмашылық жоқ қазақ, ноғай, башқұрт, қарақалпақ, қарашай, татар, құмық тілдерінің 30 жылдардағы латын, кейінгі кирилл графикасы негізіндегі әліпбилеріндегі әріп айырмашылықтар және олардың болашақтағы жаңа латын әліпбиі тұсында шешілу мүмкіндіктері қарастырылады.

Тірек сөздер: түркі тілдерінің қыпшақ тобы, латын әліпбиі, фонема, дыбыс, қарашай, құмық, татар, ноғай, башқұрт тілдері.

К.Кудеринова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынулы,
доктор филологических наук,
Алматы, Казахстан
kuderinova_70@mail.ru

Латинский алфавит, используемый кыпчакской группой языков в 30-х годах

Аннотация. В основном, большинство тюркских языков, которые приняли латинский алфавит, являются огузской группой языков. Из тюркских языков, принадлежащих к кыпчакской группе, только каракалпакский язык использует латинский алфавит. Мы полагаем, что в будущем, если казахский, башкирский, татарский, карачаевский, кумыкский и ногайский языки перейдут на латинский алфавит, они должны иметь общую базовую систему алфавита. Поэтому в статье рассматриваются различия в алфавитах мало отличающихся по фонетической и фонологической системе казахского, ногайского, башкирского, каракалпакского, карачаевского, татарского, кумыкского языков на основе латинской графики 30-х годов и позднее - кириллической графики; и анализируются возможности решения данных проблем при переходе на новый латинский алфавит.

Ключевые слова: кыпчакская группа тюркских языков, латинский алфавит, фонема, звук, карачаевский, кумыкский, татарский, ногайский, башкирский язык.

K. Kuderinova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of Philology,
Almaty, Kazakhstan
kuderinova_70@mail.ru

THE LATIN ALPHABET USED BY THE KYPCHAK GROUP OF LANGUAGES IN THE 1930S

Annatation. Basically, most of the Turkic languages that adopted the Latin alphabet belong to the Oguz group of languages. As for the Turkic languages belonging

to the Kypchak group, only the Karakalpak language uses the Latin alphabet. We believe that in the future, if the Kazakh, Bashkir, Tatar, Karachai, Kumyk and Nogai languages switch to the Latin alphabet, they should have the common basic alphabet system. Therefore, the article discusses the differences in the alphabets of the Kazakh, Nogai, Bashkir, Karakalpak, Karachai, Tatar, Kumyk languages differing little in the phonetic and phonological system based on the Latin graphics of the 30s and later - the Cyrillic graphics; the possibilities of solving these problems when switching to the new Latin alphabet are analyzed.

Key words: Kypchak group of Turkic languages, Latin alphabet, phoneme, sound, the Karachai, Kumyk, Tatar, Nogai, Bashkir languages.

XX ғ. басында Н.Төрөкұлов «Түркі жазуларына унификация керек. Өйткені бәрі бірдей сөйлейді, бірақ әртүрлі жазады» – деген екен [1, 117б.]. Түркі тілдері бір-біріне өте жақын, бір тілдің диалектісі іспетті тілдер. Алайда сондай диалекті деңгейіндегі тілдер қазір бір-бірін түсінуден қалып барады. Оның себебі, біріншіден, жалпы кез келген ауызша тілдің тез өзгерісіне сайса (мысалы, кез келген шет тілді жазба тіл арқылы тез, оңай меңгеріп алғандай болғанмен, тілдік ортаға түскенде коммуникацияға ілесе алу қиындайды, сөз бірліктердің жазба формасын санада қатар елестетіп, әрең меңгересіз), екіншіден, тілдердің өзіне тән дыбыстарын әртүрлі әріппен және мазмұнына сай келмейтін әріптермен белгілеуінде болды, үшіншіден, түркі тілдерінің кеңес құрамында болғандары орыс тілінің, түрік тілі ағылшын тілінің әсеріне ұшырап, орфоэпиялық нормасына айтарлықтай жарқышак түсіріп алғанынан да болды. Сол себепті біздер, түркі халықтары, ауызша сөйленген мәтіндерді аудармашы болмаса түсіне алмайтын жағдайға жеттік. Ал ата буынның және жазба тілді меңгере қоймаған алдыңғы буынның тілі (өкініштісі, қазіргі таңда ол ұрпақтар өмірден өтіп барады және ол ұрпақтың сөйлеу тілі барлық түркі халықтарында бірдей транскрипцияланбады) қай түркі тілінде сөйлесе де, бір-біріне алғаш тыңдағаннан-ақ түсінікті (мысалы, біздер Стамбул университетінің деканымен болған әңгімеде аудармашысыз-ақ түсінісе алдық, өйткені ол кісі түрік тілінің «классикалық» орфоэпиялық нормасымен сөйледі). Ал қазіргі түркі халықтарының жас буынының сөзі мүлде өзгеше сипат алуда. Келешекте туыс тілдердің арасындағы жақындық, О. Сүлейменов айтқандай, жазу тілінде («язык письма») ғана сақталатын сияқты.

Қазіргі түркі тілдері үш графиканы – латын (түрік, өзбек, әзербайжан, түркімен, қарақалпақ), араб (Иран, Қытай, Ауғанстандағы түркі диаспоралары т.б.), кирил жазуын қолданады. Бір графиканы пайдаланатын тілдердің өзінде әліпби алшақтықтары бар. Бұл мәселеге ең алғаш кеңес түркітанушысы профессор К.М. Мусаевтың «Алфавиты языков народов СССР (1965), «Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР» (1982), «Языки и письменность народов Евразии»(1993), «Орфография тюркских литературных языков СССР» атты еңбектерінде назар аударылды.

Мысалы, кирил графикасын қазір қолданатын түркі тілдерінің жазба

мәтіндеріне қарайық: 6-8 февральда узған Республика күләмендәге олимпиадада укучыларыбыз - Шәмсетдинова Фәнүзә, Хисамиева Физалия призер булдылар. Укытучысы Вакказова Б. (татар тілінде).

Халкының милли теле, урыс теле менән бер рәттән Башкортостан Республикаһының дәүләт теле. Тәрки телдәрәненң кыпсак төркөмөнөң кыпсак-булгар төркөмсәһенә карай. Морфологик тибы буйынса агглютинатив телдәр иҗәбенә инә. Башкорт һөйләү теле өс диалекттан тора: көнсыгыш, көнъяк һәм көнбайыш. Башкорт әлифбәһе урыс алфавитына нигезләнәп төзөлгән (башқұрт тілінде).

Кёбюсюне Къарачай-Черкесияда, Ставрополь крайда, Астрахань областда әмда Дагъыстанда джашагъан ногъайлыланы тиллериди. Бул тилде Россияда 90 минг. адам сәләшәди (2002 джылдаәтген тергеуге кәре). Тил, тюрк тиллени шимал-кюнбатыш (къыпчакъ) къауумуну къыпчакъ-ногъай (ногъай-къыпчакъ) тюбкъауумуна киреди. 3 диалект айырадыла: ногъай (Ставрополь край), къараногъай (Дагъыстанда) әмда. 1928 джылгъа дери араб джазма хайырландырылгъанды, кечирек – латин, 1938 джылдан — орус графиканы тамалында алфавит. Бусагъатдагъы алфавит 1950 джылда бегитилгенды (қарашай тілінде).

Байқап отырғанымыздай, қыпшақ тобына кіретін тілдердің өзі бір фонеманы әртүрлі әріппен таңбалағаннан бірін-бірі түсінуде қиындыққа тап болып отыр. Ол алдымен әліпби құрамын бекітуде кеткен олқылықтарда, ортақ фонеманы көбінесе әртүрлі әріппен белгілеуде түр (1-кесте).

1-кесте. Қыпшақ тобындағы тілдердің өзіне тән фонемаларын таңбалаудағы кирил тәжірибесі

№	фон.	қазақ	ноғ.	қарақалп.	Татар	башқұрт	қараш.	құм.
1	ғ	ғ	гъ	ғ	-	Ғ	гъ	гъ
2	дж	-	дж	-	Ж	-	дж	дж
3	қ	қ	къ	қ	-	Қ	къ	къ
4	ң	ң	нг	ң	Ң	Ң	нг	нг
5	ө	ө	оь\ е	ө	Ө	Ө	е	оь
6	с	ч	ч	ч	Ч	С	ч	ч
7	ү	ү	уь\ ю	ү	Ү	Ү	ю	уь
8	ұ	ұ	у	ў	У	У	у	у
9	х	-		х	-	-	-	-
10	і	і	и	-	И	И	и	и
11	ә	ә	аь	ә	Ә	Ә	-	-

Мысалы, қазіргі кирил графикасындағы ноғай мен құмық әліпбилерінде [ä], [ü], [ö] дыбыстары **аь, оь, уь** әріп тіркестерімен беріледі (ә, ө, ү/у әріптерімен таңбалауға мүмкіндік барда). Қарашай жазуында орыс алфавитімен келген **е, ю** әріптері [ө], [ү] дыбыстарын таңбалайды. Қазақ әліпбиіндегі **к, қ, ғ, г** әріптері татар, қырғыз әліпбиінде /к/, /г/ деп белгіленсе,

қарашай, құмық тілдерінде: **к, къ, г, гь** диграфтарымен жазылады. К.Мусаев [ŋ] фонемасын таңбалайтын **н, нг, нь нь** әріптері орнына **ң** графемасы **у, уь, ю/у** таңбаларының орнына **ү** таңбасына тоқтайтын, сондай-ақ, [ɣ] дыбысы үшін /ғ/ әрпін, [дж] дыбысы үшін /ж/ әрпін; [q] дыбысы үшін /к/ әрпін; [j] дыбысы үшін /й/ әрпін; [w] дыбысы үшін /ў/ әрпін қабылдауға мүмкіндік бар еді деген [2, 29-30 б.].

Жалпы түркі тілдерінің әліпбилері кирилге қарағанда 20-30 жылдардағы латын жазуы тұсында әлдеқайда унификацияланған. Мысалы, қарашай, татар, қарақалпақ, ноғай, қазақ әліпбилеріне көз жүгіртейік.

Латын әліпбиін алдымен кеңестер құрамындағы кавказ халықтары мен мұнайлы өңір халықтары қабылдағаны белгілі. Сондықтан түркі халықтарының ішінде әзербайжан тілінен кейін латын графикасын қабылдаған кавказ түркілері болып табылады. Қарашай әліпбиі 1924 жылы И.Абаев, И.Ақбаев, У.Алиев, М.Энеев авторлығымен құрастырылды [3] (1-кесте):

1-кесте. Алғашқы қарашай әліпбиі

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f	G g	Q q	I i	J j
K k	Q q	L l	M m	N n	Ŋ	O o	Ө ө	P p	R r	S s
Ş ş	T t	Ь ь	U u	V v	Y y	X x	Z z	Z z		

1926 жылы қарашай тілінің өзіне тән дыбыс таңбалары базадағы ұқсас әріптердің соңынан тіркелді, әліпбиге **s, h, w** әріптері енді. **s, w** таңбалары - [ц], [у] дыбыстарын беру үшін қабылданды [4, 8 б.]. Төменде М.К.Милых келтірген Солтүстік Кавказдағы үш түркі тілінің әліпбилерінің салыстыру кестесі (2-кесте) берілді:

2-кесте. Солтүстік кавказдағы үш түркі тілінің әліпбилерінің салыстыру кестесі:

Қарашай	Ноғай	Құмық
a	A	a
b	B	b
c	C	c
ç	-	ç
d	D	d
e	E	e
f	F	f
g	G	g
q	Q	q
i	İ	i

j	J	j
k	K	k
l	L	l
m	M	m
n	N	n
ŋ	Ŋ	ŋ
o	O	o
ө	Ө	ө
p	P	p
q	Q	q
s	S	s
ş	Ş	ş
ŝ	Ŝ	ŝ
t	T	t
ь	Ь	ь
u	U	u
v	V	v
w	-	-
y	Y	y
x	X	x
z (з)	Z	z
z (ж)	z (ж)	z (ж)
-	-	h

Әліпбилерде көп айырма жоқ. Тек ноғай тілінде **ч** әрпінің таңбасы болмаған және қарашай әліпбиінде дауыссыз, ерін-ерін [w] фонемасының жеке таңбасы болған.

Латыннегізді алғашқы қарақалпақ жазуы. 1927 жылдың шілде айынан бастап Қарақалпақ облыстық комитетінде Жаңа әліпби жасақтайтын бөлім құрылды. 1928 жылдың шілдесінде К.Авезов пен С.Маджитовтың құрастыруымен жаңа әліпби жобасы ұсынылды. Біршама ұсыныстар мен талқылаулардан кейін 1928 жылдың аяғында 32 әріптен тұратын мына әліпби жобасы қабылданды: а, в, с, ç, d, e, ә, f, g, h, x, i, ь, j, k, l, m, n, ŋ, o, ө, p, q, ç, r, s, t, u, v, y, z, ş. Бас әріп болмады [5, с.75-87].

1930 жылы «Mijnetkeş Qaraqalpaq» газетіндегі пікір алмасудан кейін әліпбиден **с** әрпі шығарылып, орнына **ş** таңбасын қолдану шешілді. 1932 жылдың қыргүйек айындағы қарақалпақ I орфографиялық конференциясында бас әріп таңбасы қабылданып, әліпби тәртібі былай өзгерді: Aa, Bb, Vv, Gg, Dd, Ee, Çç, Zz, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Ff, Xx, Şş, Hh, Əə, Qq, Çç, □□, Өө, Yy, Ьь [5, с.75-87].

Латыннегізді алғашқы татар жазуы. 1926 жылы Баку конференциясына қатысқан 131 делегаттың латын әліпбиіне өтуді жақтаған 101-нен басқасы араб жазуында қала беруді ұсынды. Мүлде қарсы болған 7

дауыс қазақ пен татар ұлтының өкілдері еді. Татар оқымыстысы Галимджан Шараф бастаған 9 делегат (ішінде Г.Алпаров, Н.Хаким, Г.Сагиди, С.Гафуров бар) латын әліпбиіне өтуге қарсы болды. Ғалымжан Шараф жаңа латынға көшудің айқын қарсыласы ретінде конференцияда сөз алды. С.Атнагулов нейтрал болды, әр түркі халқы өздері шешсін деді [6,105].

Өйткені татар жазба тілінде араб графикасының ресми мәртебесі 14 ғ. бастап-ақ күшейген еді [6,105]. Сол себептен Ресей халықтарының ішінде татар халқының сауаттылығы жоғары болған қадымшы-консерватор татарлар татар даласында латын графикасы қабылданбайды деді, өйткені ол миссионерлердің татар тіліне жасаған транскрипциясына ұқсады. Сондықтан яналифті ұсынғандарды мұсылман дінінен безгендер ретінде қабылдау пайда болды. Түркияның латын жазуына көшуін үлгі етудің қажеті жоқ, өйткені онда сауаттылық аз делінді.

Баку конференциясынан кейін Яналиф құрылды. Алайда ел зиялыларынан 82 адам қол қойған латын жазуына көшуге қарсылық Сталинге жолданады, бірақ Сталиннің құптамаған жауабынан кейін 14 адам өз сөздерінен айнығанын жазған хат «Красная Татария» газетіне жарияланған [6,107].

Сөйтіп, татар тілінің ресми әліпбиі - латын әліпбиі 1927 жылдың 3 маусымында бекиді [7, с. 75-87].

Татар жазуының алғашқы әліпби жобасында 33 әріп, 1 дәйекше болды (3-кесте).

3-кесте. Алғашқы татар әліпбиі

№	Әріп	№	әріп	№	Әріп
1	a	11	h	21	P
2	b	12	i	22	Q
3	c	13	j	23	R
4	ç	14	k	24	S
5	d	15	l	25	Ş
6	e	16	m	26	T
7	ә	17	n	27	U
8	f	18	η	28	V
9	g	19	o	29	Y
10	q	20	ө	30	z(жіңішке)
				32	z(тіл ортасы ж)
				33	ь

[8].

Й фонемасы жіңішке айтылғанда *i* әрпімен, жуан айтылғанда *ɨj* әріп тіркесімен белгіленді. Мысалы: *atɨj*, *tɨjɨan*. Көріп отырғанымыздай, бұл алғашқы әліпбиде *q, q̄* әріптері де болды. Дәйекше кірме сөздердегі жіңішкелікті білдіру үшін қойылды. Мысалы: *mes'ələ*, *vol't*, *kul'tura*, *ma'maj*. Егер сөзде жіңішке дауыстылар болса, онда дәйекше қойылмады. Мысалы:

Gegel, Ruzvelt.

Татар тілінде көмескі естілетін қысаң езуліктер – **ь, е** дыбыстары. 20 жылдар бұл езулік таңбалары түсіріліп жазылған еді. Мысалы, түбір мен қосымша аралығында: *gilem – gilmi, rәsem – rәsmi, ajьr – ajrim, bөjer – bөjrәk*, үнділер арасында: *avьl – avьlna, Sadrөj, kukrәk* [8,14 б.].

с – ç, s – z, q – çl, x – h дыбыстарынан кейін жуан езулік - **ьj** айтылса да, жіңішке езулік **i** болып жазылды [8,10 б.]: *aşi, çinaq, tabiqi*. Су сөзі *suв, ki* сөзі *kij* деп жазылу керек болса да, *su, ki* деп жазылды. Оның себебі татар тілін жіңішкерту, ұяндату бағытын ұстанғаннан, тілдің артикуляциялық сипатынан болса керек. **V** – әрпі [y]дыбысын берді: *devlәt, avьl, aşav, sævdә*.

i, j әріптері бар сөздердің басындағы [ж] фонемасы /ç/ әрпімен жазылды, ал [й] фонемасы **j** әрпімен жазылды: *çir, çibәр, çinaq, jaz, jьl, jar, jьlға*. Бірақ *çaza, çan, çanvar* т.с.с. сөздер бар [8, 13].

Қыпшақ тобындағы өзге түркі тілдерімен салыстырғанда әліпбиде **f** әрпі болды, орыс тілі арқылы кірген сөздер орыс орфографиясына сай жазылды: *Leningrad, sklad, miting, losung, Vasiljeva*. Бірақ **v** әрпі → айтылуына сәйкес **ф** дыбысы болып жазылды: *ustaf, aftor, Ivanof*. Және **я, е** әріптеріне аяқталатын сөздер **иә, ие** әріп тіркестерімен жазылды: *Angliә, Japoniә*.

Бірге/бөлек жазылатын сөздерден жер-су аттары (*Aqidel, Alabuqа*), аталымдар (*qultamqа, өсростаq*), үстеулер (*qajber, bersekөн*), қысқарған сөздер (*kolxoz, eşfak*) бірге жазылды [8, 17].

Латын негізді алғашқы ноғай жазуы. Ноғай жазуының 1928 жылғы әліпбиінде 28 әріп болды: a, b, ç, d, e, ә, g, çl, i, k, l, m, n, η, o, ө, p, r, q, s, ş, t, u, y, j, ь, z, v. Әліпбиді жасаған орта мектептің мұғалімі еді. 1931 жылы 6 әріп енді (C c, I ı, F f, H h, X x, Z z). Оның 4-уі (C c, F f, H h, Z z) кірме сөздерді жазу үшін алынған. 1935 жылы әліпбиден Ç ç, Ә ә, S s, I ı, Z z әріптері шығарылады. Кейін **h** әрпі де шығарылды. **ı** әрпінің орнына **i**; **ә** әрпінің қызметін **a** (тек *әр* сөзі *er* деп жазылатын болды); **h** қызметін - **x**; **ç(дж)** таңбасын - сөз басында **j** әрпі, ал басқа позицияда **z** әрпі таңбалады. Ç [дж] араб тілі сөздерінде ғана жазылатын еді. Сондай-ақ **q** мен **çl** әріптерін де шығаруды және **w** таңбасын әліпбиге алуды ұсынған пікірлер болды. Бірақ қабылданбады. Соңында 1936 жылы ноғай әліпбиі мына құрамнан тұрды (4-кесте):

4-кесте. Алғашқы ноғай әліпбиі

№	әріп	№	әріп	№	Әріп
1	a	10	ь (ый)	20	P
2	b	11	i	21	Q
3	c	12	j	22	R
4	ç	13	k	23	S
5	D	14	l	24	Ş
6	E	15	m	25	T
7	F	16	n	26	U
8	G	17	η	27	V

9	Q	18	o	28	Y
		19	ө	39	z(жіңішке)
				30	z(тіл ортасы ж)
				31	x

[9, 118-125 б.]

Қазақ жазуының 1929 жылғы әліпбиінде 29 әріп болды (5-кесте).

5-кесте. 1929ж. латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі

рет саны	әріп	Фонема	рет саны	әріп	фонема
1	A	<a>	16	в	<б>
2	Б	<ы>	17	d	<д>
3	O	<o>	18	g	<г>
4	U	<ү>	19	q	<ғ>
5	E	<e>	20	z	<з>
6	Ә	<>	21	č	<ж>
7	I	<i>	22	h	<h>
8	Ө	<ө>	23	m	<м>
9	Y	<ү>	24	n	<н>
10	P	<п>	25	ŋ	<ң>
11	t	<т>	26	v	<у>
12	k	<к>	27	l	<л>
13	q	<қ>	28	r	<р>
14	s	<с>	29	j	<й>
15	c	<ш>			

Қарашай, қарақалпақ, татар, ноғай әліпбилерімен салыстырғанда қазақ әліпбиінде тек жайылма жуысыңқы дауыссыздардың таңбасында өзгешелік болды: <ш> фонемасы с әрпімен, <ж> фонемасы č таңбасымен берілді. Ал <қ>, <ғ>, <ы>, <ң>, <ә> фонемаларын алдыңғы әліпбилермен бірдей таңбалады. Онын себебін профессор Самойлович **с әрпі** – унификацияланған әліпбиде <ч>-ны береді деп түсіндірді [10, 9 б.]. Яғни сол кезеңдегі «Түрік елдерінде бірдей айтылатын дыбыстардың таңбалары да бірдей болсын» деген жалпы қағидат негізінен сақталды дейміз [11].

Сонымен қорыта айтқанда, түркі тілдерінің әліпби тарихында 20-30-жылдардағы латын жазуы кезеңінде қарастырып отырған қарашай, қарақалпақ, құмық, ноғай, татар, қазақ тілдерінің әліпбилеріндегі айырмашылық дәл кирил жазуы тұсындағыдай үлкен болмағанын көреміз. Кирил графикасындағы ноғай мен құмық әліпбилерінде [ä], [ü], [ö] дыбыстары **аь, оь, уь** әріп тіркестерімен, қарашай жазуында **е, ю** әріптері [ө], [ү] дыбыстарын таңбалайды, **қ, ғ** әріптері татар әліпбиінде /к/, /г/ деп белгіленсе,

карашай, құмық тілдерінде: **к, къ, г, гь** диграфтарымен жазылады. 2018 жылдан бері қазақ жазуы латын әліпбиіне көшу процесіне түсті. Қазіргі уақытта әліпби мен емленің соңғы, оңтайлы нұсқасын таңдау үстінде отыр. Әліпби жобасы кезінде қабылданған ортақ түркі әліпбиінен алыстамайды. Сондықтан латын әліпбиіне әлі көшпеген қыпшақ тобындағы түркі тілдері үшін төмендегідей ортақ әріптер базасын белгілеуге болады (6-кесте).

6-кесте. Латыннегізді әріптербазасы

№	Фонема	Әріп	№	Фонема	Әріп	№	фонема	әріп
1	Аа	<i>Aa</i>	12	Зз	<i>Zz</i>	23	Рр	<i>Rr</i>
2	Әә	<i>Ä ä</i>	13	Ии	<i>I</i>	24	Сс	<i>Ss</i>
3	Бб	<i>Bb</i>	14	Йй	<i>Yy</i>	25	Тт	<i>Tt</i>
4	Вв	<i>Vv</i>	15	Кк	<i>Kk</i>	26	Уу, Ұұ	<i>Uu</i>
5	Гг	<i>Gg</i>	16	Ққ	<i>Qq</i>	27	Ш ш	<i>Ş ş</i>
6	Ғғ	<i>Ğğ</i>	17	Мм	<i>Mm</i>	28	Үү	<i>Üü</i>
7	Дд	<i>Dd</i>	18	Нн	<i>Nn</i>	29	Фф	<i>Ff</i>
8	Ее	<i>Ee</i>	19	Ңң	<i>Ŋ</i>	30	Һ	<i>Hh</i>
9	Зз	<i>Žž</i>	20	Оо	<i>Oo</i>	31	ҘҘ	<i>Çç</i>
10	Жж	<i>Jj</i>	21	Өө	<i>Öö</i>	32	Ыы	<i>Iı</i>
11	Жж	<i>Ĵ</i>	22	Пп	<i>Pp</i>			

Мұнда башқұрт тіліндегі тісаралық [з], [с] және тіларты ж фонемалары үшін *Žž*, *Çç* және *Ĵ* таңбалары бар. [ч] фонемасын таңбалауға тиіс тілдер *Çç* әрпін қолдануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Стенографический отчет I пленума ВЦКНТА (Баку, 3-7/VI, 27). – М, 1927. - 175 б.

[2] Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков // Опыт совершенствования орфографии тюркских языков. – М: Наука, 1982. – С. 29.

[3] Алиев У. Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае (итоги и перспективы). К предстоящему съезду горских народов. – Ростов-н/Д: Севкавказ, 1926. – С. 82.

[4] А.Х.Соттаев. Пути совершенствования и унификации алфавита карачаево-балкарского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: «Наука», 1972. – С. 88-92.

[5] Милых М.К. Вопросы орфографии тюркских языков Северного Кавказа и Дагестана. – Кисловодск, 1937. – С. 77.

[6] Насыров Д.С. Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: «Наука», 1972. – С. 75-87.

[7] Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – А., Арыс, 2007. – 410 б.

[8] Алпаров Г. Правила орфографии татарского литературного языка. Казань, 1934. – 25 б.

[9] Калмыкова С.А. Алфавит ногайского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972. – С. 239.

[10] Стенографический отчет IV пленума ВЦКН алфавита пр. в Алматы, ВЦКНА, 1931. – 261 с.

[11] Құлманов С.Қ., Шыныбеков Ж.Т., Талғат Т. Жана әліппе жолында» (Jana alypbe jolynda) жинағы туралы // Тілтаным 2015, №2. – 90 б.

МРНТИ16.21.37

Н.К.Шаяхметова

Карагандинский государственный технический университет, к.ф.н., доцент,
академик Международной академии информатизации

ОТРАЖЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ЗНАЧИМОСТИ В СЕМАНТИЧЕСКИХ НЕОЛОГИЗМАХ В КОНТЕКСТЕ М.И. ЦВЕТАЕВОЙ

Аннотация. Продолжая опыты лингвостилистического изучения поэтического слова, статья имеет непосредственное отношение к проблемам художественной речи, а также к вопросам о принципах и методах их исследования, привлекающим активное внимание современных филологов. Интерес исследователей к словоупотреблениям поэтов обусловлен недостаточной изученностью словесного искусства выдающихся мастеров русского художественного слова. Наблюдаемое стремление к созданию трудов обобщенного характера (например, «Словаря языка русской советской поэзии») не снижает, однако, актуальности известных рекомендаций В.В.Виноградова о том, что «научно-лингвистическое изучение современной поэзии должно начинаться с интенсивного анализа индивидуально-замкнутой системы языковых средств». Данное положение послужило отправным моментом настоящего исследования. В статье мы пользуемся термином функциональная значимость. Каждое художественное произведение представляет совокупность речевых компонентов, объединяемых авторским замыслом, авторским видением мира, авторским отношением к слову. Таким образом, функциональная значимость – тот фермент, который превращает совокупность всех структурных компонентов отдельного художественного

произведения в контекст.

Ключевые слова: творческий контекст, семантические возможности слова, актуализация, семантические неологизмы, функциональная значимость, стилема.

Н.К.Шаяхметова

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, п.ғ.д., доцент,
Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі

М.И. ЦВЕТАЕВАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ КОНТЕКСІНДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ НЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕРІ

Аннотация. Көркем сөзді лингвостилистикалық тұрғыдан зерттеу эксперименттерін жалғастыра отырып, мақала көркем сөйлеу мәселелерімен, сондай-ақ қазіргі филологтардың белсенді назарын аударатын оларды зерттеудің принциптері мен әдістері туралы сұрақтармен тікелей байланысты. Ақындардың сөз қолданысына зерттеушілердің қызығушылығы орыс әдеби сөзінің көрнекті шеберлерінің ауызша өнерін жеткіліксіз зерттеуге байланысты. Жалпыланған сипаттағы шығармалар жасауға деген ұмтылыс (мысалы, «Орыс совет поэзиясы тілінің сөздігі») В.В.Виноградовтың «қазіргі поэзияны ғылыми-лингвистикалық зерттеуді жеке-жеке жабық интенсивті талдаудан бастау керек» деген белгілі ұсыныстарының өзектілігін төмендетпейді. тілдік құралдар жүйесі». Бұл ереже зерттеудің бастапқы нүктесі болды. Бұл мақалада біз функционалдық маңыздылық терминін қолданамыз. Әрбір көркем туынды - бұл автордың ниеті, автордың дүниеге көзқарасы және сөзге деген қатынасы арқылы біріктірілген сөйлеу компоненттерінің жиынтығы. Сонымен, функционалдық маңыздылық - бұл жеке өнер туындысының барлық құрылымдық компоненттерінің жиынтығын контекстке айналдыратын фермент.

Тірек сөздер: шығармашылық контекст, сөздің семантикалық мүмкіндіктері, семантикалық неологизмдер, өзектендіру, функционалдық мәнділік, стиль.

N.K.Shayakhmetova

Karaganda State Technical University, Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor, Academician of the International Academy of Informatization

ELUCIDATION OF THE PROBLEM OF THE FUNCTIONAL SIGNIFICANCE OF SEMANTIC NEOLOGISMS IN THE CREATIVE CONTEXT OF M.I. TSVETAYEVA

Annotation. Continuing the experiments of the linguistic and stylistic study of the poetic word, the article is directly related to the problems of artistic speech, as well as to questions about the principles and methods of their research, which attract the active attention of modern philologists. The interest of researchers in the word usage of poets is due to insufficient study of the verbal art of the outstanding masters of the Russian literary word. The observed desire to create works of a generalized nature (for example, the "Dictionary of the Language of Russian Soviet Poetry") does not, however, reduce the relevance of VV Vinogradov's well-known recommendations that "the scientific and linguistic study of modern poetry should begin with an intensive analysis of the individually closed systems of language means ". This provision served as the starting point for this study. In this article, we use the term functional significance. Each work of art is a set of of speech components united by the author's intention, the author's vision of the world, and the author's attitude to the word. Thus, functional significance is the enzyme that transforms the totality of all structural components of an individual work of art into context.

Keywords: creative context, semantic possibilities of a word, actualization, semantic neologisms, functional significance, styleme.

Культурная парадигма XXI века предполагает свободное обращение с языковой реальностью, поощряет языковые эксперименты. Одним из путей «раскрепощения» языка является прогрессирование неологизации, особенно необычных его форм. Проблема индивидуального языкового творчества писателей, в связи с этим, все более выдвигается на передний план, ей посвящены многочисленные работы ученых. В русле Цветаеведения это исследования А.В.Горелкиной, О.А.Ежовой, Л.В.Зубовой, А.А.Козаковой, О.Г.Ревзиной и многих других. В истории отечественной поэзии Марина Ивановна Цветаева занимает особое место [1]. Подлинное новаторство ее поэтической речи было воплощением в слове мятущего, вечно ищущего беспокойного духа. Идейно-художественная эволюция М.И.Цветаевой определялась теми изменениями, которые происходили в действительности и в сознании поэта. Творчество русской поэтессы М.И.Цветаевой наименее изучено в сравнении с творчеством поэтов XX века, близких ей по масштабам дарования. Поэтому любой аспект исследования ее наследия представляет сложности, так как многое приходится делать впервые. Одной из самых неоднозначных и сложных в теории неологизмов является проблема авторской мотивации при создании семантических неологизмов. Изучение языка М.Цветаевой позволяет увидеть, как через систему индивидуальных новообразований проявляется мироощущение поэта. Талант Марины Цветаевой – в способности превращать объект своей рефлексии в сложный концепт, который требует многоуровневого, разноаспектного толкования. Значимость этих концептов цветаевского сознания проявляется в языковых формах, в функциональной значимости семантических неологизмов.

Мы обращаемся к области стиля писателя, подходя к нему с позиции

теоретической стилистики. И это продиктовано, как нам кажется, объективными закономерностями творчества М.Цветаевой, закономерностями, воплотившимися прежде всего в яркой своеобычности языковой стихии ее наследия. В статье рассмотрены семантические неологизмы М.И.Цветаевой в свете положений теоретической стилистики профессора Х.Х.Махмудова и методики, предложенной в его работах [2, с. 8].

Под семантическими неологизмами понимается реализация в соответствующем контексте новой (часто – неожиданной) семантики у уже известного носителем языка слова. Нами выбран узкий круг языкового своеобразия поэтического наследия художника – семантические неологизмы, которые активизируют в поэтическом контексте свое значение, приобретая функциональную значимость. Проблема функциональной значимости является важнейшим понятием при анализе художественного текста. Без учета функциональной значимости, т.е. внешних стилистических черт, отдельные произведения, отдельные стихотворения представляют всего лишь совокупность структурно связанных компонентов, т.е. внешних стилистических черт. Функциональная значимость как бы оживляет контекст, приводит его в движение.

На основе проведенного исследования предлагается выделить термин *функциональная значимость*. Не следует смешивать общелингвистическое понимание этого термина с понятием, установившимся в границах теоретической стилистики. Надо сказать, что своим появлением в лингвистической литературе он связан со становлением особого раздела лингвистики – научной фонетики-фонологии. И.А.Бодуэн де Куртенэ, Л.Н.Щерба, Н.Трубецкой, В.В.Виноградов активно пользовались этим термином, вкладывая в него известное содержание. С появлением же работ по теоретической стилистике Махмудова Х.Х.Джилкибаева Б.М. [3,4; 7] начинает входить в оборот новое значение указанного термина. Каждое художественное произведение представляет совокупность речевых компонентов, объединяемых авторским замыслом, авторским видением мира, авторским отношением к слову. Таким образом, *функциональная значимость* – тот фермент, который превращает совокупность всех структурных компонентов отдельного художественного произведения в *контекст*, начинает входить в оборот новое значение указанного термина.

Стихи М.Цветаевой представляют для нас интерес не сюжетом, не тематикой, а разработкой и открытием новых семантических возможностей слова.

В данной статье показано отражение функциональной значимости в семантических неологизмах. Нас интересует вопрос актуализации основного тематического слова в творческом контексте Цветаевой. И мы видим, что актуализация данного слова проходит в полном соответствии с тем основным принципом создания семантических неологизмов, который характерен для стихотворений поэтессы. Еще раз следует подчеркнуть, что сюжетная канва, обращенность к экзотической тематике не меняет основного – авторского

отношения к слову, авторского понимания роли слова, авторского видения мира.

Говоря о функциональной значимости неологизмов в контексте М.Цветаевой, нужно исходить ещё из одной черты её поэтического облика. Мы имеем в виду демократизм как форму проявления личности. Большой мастер стиха М. Цветаева воспеваёт труд: и всё лучшее, что создано ею, явно или косвенно говорит о великом, одухотворенном, бескорыстном служении поэтическому слову. Эта тема – тема труда, тема творческого отношения к жизни проходит через все семантические неологизмы. С каким презрением пишет Поэт о дармоедах, о потребителях, о тех, кто присваивает чужой труд. Эта тема находит ярко-семантический выраженный характер и в поэме «Царь-Девница», и в поэме «Крысолов», и в более поздних произведениях Цветаевой.

Все вышеизложенное позволяет нам определить функциональную значимость семантических неологизмов М.И.Цветаевой как явления, во-первых, комплексного порядка, т.е., складывающиеся из отдельных структурных компонентов семантического поля, во-вторых, учитывая позднейшие произведения Цветаевой, подчёркивать демократическое, антимеркантильное содержание, особенно сильно сказавшееся в таких произведениях как «Бузина» и «Никуда не уехали – ты да я». В контексте этих стихотворений с предельной выразительностью запечатлелась вся творческая и художественная суть семантических неологизмов М.Цветаевой, во-первых, основной принцип распространения семантического неологизма начала слова *бузина* на отдельный стих, на отдельные строфы и на всё стихотворение в целом. Например, распространение *бузины* на отдельные строки «Бузина зелена, зелена!», «Бузина казнена, казнена!», т.е. определение *зелена, зелена* и предикативные части *казнена, казнена* раскрывают авторское отношение к данному понятию, а анафорическое повторение в стихах «Бузина цельный сад залила», «Бузина по сей день – ночьюми» – это анафорическое употребление; во-вторых, распространение фонетическими элементами, связывающими в рифменных частях далёкие по смыслу слова и являющиеся семантическим центром.

Бузина казнена, казнена!
Бузина – цельный сад залила
Кровью юных и кровью чистых,
Кровью веточек огнекистых –
Веселейших из всех кровей.

В этом семантическом центре собраны фонетические и лексические элементы, которые проходят по всему тексту стихотворения, объединяя и укрепляя семантическое поле[5].

Во втором стихотворении «Никуда не уехали – ты да я» в сатирической тональности обличается волчий мир рыночного строя. Основным семантическим центром является *людоеды в парижских модах*. Лексема *людоеды* распространяется глагольными формами со значением *пожирать* в стихах «Наше лето – другие съели!», «Что не только масло едят, а мозг, Нами

лакомящиеся: франк – за вход» и др. Идея, которую содержит это стихотворение, заключается в изображении бесправного положения художника, мастера, человека искусства в буржуазном мире. Семантическим центром, содержащим окончательный приговор волчьему миру капитализма, является заключительная строка:

Стыд: вам руку жать, когда зуд в горсти, -
Пятью пальцами – да от всех пяти
Чувств – на память о чувствах добрых –
Через все вам лицо – автограф!

Функциональная значимость семантических неологизмов М.Цветаевой проходит сложный путь от юношеских стихов, ограниченных рамками камерной лирики, до таких замечательных антимещанских произведений как «Поэма Горы», «Поэма Заставы», «Поэма Комнаты» и др.

Без учета функциональной значимости отдельные произведения, отдельные стихотворения представляют всего лишь совокупность структурно связанных компонентов, то есть внешних стилистических черт. Функциональная значимость как бы оживляет контекст, приводит его в движение.

После установления функциональной значимости мы рассмотрели тесно связанную с этой темой проблему оформления стилистического комплекса в контексте М.Цветаевой.

Теоретическая стилистика, оперируя важнейшим понятием *функциональная значимость*, вводит производные понятия *стилемы* – активных стилистических единиц в пределах авторского контекста, отражающих функциональную значимость, *стилистической достаточности* (речевые единицы в пределах контекста, поддерживающие семантически, формально и фонетически активные стилистические единицы), *стилистического комплекса*, куда входят *стилистическое ядро и стилистическая периферия*.

Стилистическим ядром и стилистическим комплексом контекста М.И.Цветаевой являются, во-первых, *семантические стилемы*, оформленные в виде той или иной речевой единицы (одна или несколько), а стилистической периферией служат слова, словосочетания, коммуникативные средства, распространяющие функциональную значимость на остальную часть контекста.

На конкретных примерах двух позднейших стихотворений – «Бузина» и «Никуда не уехали – ты да я» нами раскрыты те связи, те способы взаимодействия, контрасты и сближения, без которых не обходится рождение семантического неологизма в контексте Марины Цветаевой. Наши наблюдения показывают, что в контексте М.Цветаевой существует сложившаяся система *семантических стилем*. Каждая из них является центром определенного семантического поля. Актуализация речевых единиц, попадающих в эти семантические поля, проходит в пределах четко ограниченных контекстуальных форм. В этой актуализации активное участие

принимают фонетические элементы, наделённые функциональной значимостью. Тематическая экспрессия в контексте М.Цветаевой выражается композиционно отношениями между отдельными стихами разных строф, перекликающихся в смысловом параллелизме, и отдельными (также перекликающимися) двустишиями, создающими своеобразный экспрессивный полифонизм.

Таким образом, тезис отражения функциональной значимости в семантических неологизмах М.И.Цветаевой проецируется и на проблему экспрессивности семантических неологизмов, истоки которой видятся именно в постоянной актуализации внутренней формы неологизмов. Этот факт убедительно аргументирует необходимость учёта добавочных оттенков слова. В экспрессивно-оценочной функции семантических неологизмов ярко проявляется одно из основных отличий слов, выполняющих в языке номинативную функцию. Учитывая эти отличия, мы не отрываем, однако, семантические неологизмы от их традиционного определения: семантический неологизм – это семантические стилемы, т.е. семантическое новообразование, созданное на основе актуализации отдельных лексических и номинативных единиц и наделённое авторской функциональной значимостью. При этом многообразие контекстуальных форм, живое течение семантических волн, движение постоянно колеблемых изменений функциональной значимости, каждый раз по-новому осмысляемых и самим автором, а тем более читателем, требует известной доли творческого подхода и отношения к исследуемому материалу [6,7].

В заключение можно сказать, что проблема стилистического комплекса в контексте М.Цветаевой тесно связана с функциональной значимостью. Наши наблюдения показывают, что в контексте Цветаевой существует сложившаяся система семантических стилем. Каждая из них является центром семантического поля. Семантические неологизмы в нашем понимании – это семантические стилемы, т.е. семантические новообразования, созданные на основе актуализации отдельных лексических и номинативных единиц и наделённые авторской функциональной значимостью.

Изложенное в статье является основной концепцией автора. Тезис отражения функциональной значимости в стилистических неологизмах М.И.Цветаевой проецируется нами и на проблему экспрессивности семантических неологизмов, истоки которой видятся в постоянной актуализации внутренней формы неологизмов. Этот факт убедительно аргументирует необходимость учёта функциональной значимости, учёта добавочных семантических оттенков слова. В экспрессивно-оценочной функции семантических неологизмов мы видим одно из основных отличий от слов, выполняющих в языке номинативную функцию. Отличие семантических неологизмов от слова также усматривается в обязательности контекста[8].

Учитывая эти отличия, мы диалектически определяем семантический неологизм как «семантические стилемы», т.е. семантическое новообразование, созданное на основе актуализации отдельных лексических

единиц[9].

В целом в данной статье автор стремилась выявить и проанализировать яркие приметы языкового стиля М.И.Цветаевой и истолковать их семантику, исходя из широкого творческого контекста поэта. Контекст рассматривается как явление многоплановое, в котором взаимодействуют явления грамматического, лексического и фонетического уровней. Ведущей главной особенностью цветаевского контекста является семантическая неологизация лексики и влияние этого процесса на творческий контекст художника слова, в частности М.И. Цветаевой. Предпринята попытка рассмотреть неологизмы М.И. Цветаевой в свете положений теоретической стилистики профессора Х.Х.Махмудова и методики, предложенной в его работах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- [1] Гарбуз М.Ю. Словообразование М. Цветаевой: формирование универсального языкового пространства // М.Цветаева: личные и творческие встречи, переводы сочинений. – М. – 2002. – С.223
- [2] Горчаков Г. Неизвестная Цветаева // Простор, Алматы. – 2003. – №8. – С. 23-25.
- [3] Джилкибаев Б.М. Наблюдения над языком и стилем Н.Н.Асеева. – Алма-Ата, 1965. – С.62
- [4] Зубова Л.В. Потенциальные свойства языка в поэзии М.Цветаевой. – Геликон-Плюс. – 2017. – С. 89,
- [5] Макашева С.Ж. Творческая концепция М.И.Цветаевой: онтология, концепция личности: дисс.... д-ра филолог. наук. – М. – 2006. – С. 378.
- [6] Маслова В.А. Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой: Учебное пособие. М.: Флинта: Наука. – 2004. – 256 с.
- [7] Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи. Алма-Ата. – 1970. – 370 с.
- [8] Цветаева М. Избранное. – СПб. – 2009.
- [9] Чарынская М.Ю. Структурно-семантические особенности лексико-синтаксических окказионализмов в идиолекте М.Цветаевой. Дисс. канд. филол.н. – Ростов-на-Дону. – 2019.

МРНТИ16.21.37

А.Ж.Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

**САЯСИ ДИСКУРС: ПРОСОДИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР МЕН
ПРАГМАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ**

Аннотация. Қазіргі таңда дискурс жайында зерттеулер жасалып, оның ерекшеліктері анықталу үстінде. Осы орайда қоғам қайраткерлерінің сөзін жазып алып, просодикалық тұрғыдан зерттеу қажеттіліктен туындап отыр. Қоғам қайраткерлерінің сөзі саяси дискурсқа жатады. Яғни саяси дискурстың туындауына елдегі саяси жағдайлар, халықтың тұрмысындағы түйткілді мәселелерді шешуге әрекет жасау немесе халық пен үкімет арасындағы туындаған наразылық шараларына байланысты сұрақтарға жауап беру және оның шешілуіне әрекет ету негіз болады. Осы мәселелерді жүзеге асыру үшін талқылау, саралау қажет. Яғни саяси дискурс саясат арқылы жүзеге асады да ел арасындағы мәселелер тақыланып, сараланып оңтайлы шешім шығарудың негізіне айналады. Мақалада саяси дискурстағы просодикалық ерекшеліктер және оның прагматикалық қызметі жайында сөз болады.

Тірек сөздер: просодика, интонация, дискурс, прагматика, орфоэпия.

А.Ж.Аманбаева

Ведущий научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтұрсынұлы,
кандидат филологических наук.
Алматы, Казахстан

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС: ПРОСОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация. В настоящее время проводятся исследования дискурса, уточняются его особенности. В этой связи необходимо исследовать выступления общественных деятелей с просодической точки зрения. Речь общественных деятелей относится к политическому дискурсу. То есть основой возникновения политического дискурса является политическая ситуация в стране, попытка решения проблемных вопросов, возникших между народом и правительством. Для разрешения этих проблемных ситуаций необходимо их обсуждать и анализировать. То есть, политический дискурс будет реализовываться через политику и станет основой оптимального разрешения проблем народа путём обсуждения и анализа.

Ключевые слова: просодика, интонация, дискурс, прагматика, орфоэпия.

A.ZH.Amanbaeva

Leading researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Candidate of Philological sciences.
Almaty, Kazakhstan

POLITICAL DISCOURSE: PROSODIC FEATURES AND

PRAGMATIC ACTIVITIES

Annotation. Currently, research is being conducted on the discourse; its features are being clarified. In this regard, it is necessary to study the speeches of public figures from a prosodic point of view. The speech of public figures refers to political discourse. In other words, the basis for the emergence of political discourse is the political situation in the country, an attempt to resolve problematic issues that can arise between the people and the government. To resolve these problematic situations, it is necessary to discuss and analyze them. Thus, political discourse will be implemented through politics and will become the basis for optimal resolution of people's problems through discussion and analysis.

Keywords: prosodics, intonation, discourse, pragmatics, orthoepy.

Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде дискурс ұғымы жан-жақты әр қырынан зерттеліп келеді. Жалпы дискурс ұғымы коммуникативтік-прагматикалық тұрғыдан алғанда мән-мағынасы кең ұғымды береді. Өйткені адресант пен адресат арасында туындайтын сөйлеу коммуникациясының жүзеге асуы прагматикалық жағынан адам санасындағы аялық біліммен тікелей байланысты. Дискурс ұғымы коммуниканттардың ойлау-сөйлеу дағдысымен байланысты болғандықтан, айтушының танымы мен әлем туралы білімі негізгі рөл атқарады. Ғалымдар дискурс туралы әртүрлі ой айтады. Бірі дискурсты тек қана сөйлеу коммуникациясының орын алуы десе, ал кейбірі дискурс ұғымының өте кең екенін айтады. Яғни дискурста айтылған мәселелердің жүзеге асуы мен шешімі де негізге алынады. Осы орайда Фердинанд де Соссюр мен Н.Д.Арутюнова дискурсты тек күнделікті қарым-қатынас, яғни «тіл – сөйлеу тілі – тілдік қатынас» ретінде адресант пен адресат арасындағы сөйлеу коммуникациясы дегенді ұстанады [1].

Тіл мен сөйлеудің ара-жігін ажыратып, олардың әрқайсысына тән айырмашылықтарды нақтылап көрсеткен Фердинанд де Соссюр еңбегін кейінгі лингвистер одан әрі дамытып, тіл мен сөйлеудің ерекшелігіне баса назар аударады. В.А.Звегинцев тіл мен сөйлеуге қатысты ерекшеліктерді саралай келе, тілді – жалпы, абстрактылы, маңызды, қалып, психикалық, құрылым, жүйе, инвариант, қалыпты қолданыс, тұтас, әлеуметтік, код десе, ал сөйлеуді – жеке, нақты, іске асу, құбылыс, негіз (субстанция), физикалық, бақылаушы нысан, мәтін, вариант, өзгермелі, өздік, қолданысқа түсу, хабар тарату [2,18 б.] – деп өзара айырмашылығын ажыратып көрсеткен. Яғни тіл адамның танымы, білімі арқылы қалыптасқан жүйе болса, ал сөйлеу (речь) жинақталған ойдың, сөздің жарыққа шығуы. Әрбір сөйлесім ауызша және жазбаша түрде жүзеге асады. Сондықтан сөйлеу әрекетінің бірнеше қызметі қалыптасқан. Ол – біріншіден, хабар тарату (сообщение); екіншіден, үгіт-насихат, іске қозғау салу; үшіншіден, сезімге әсер ету [3]. Яғни сөйлеу әрекетінен дискурс туындайтыны анық. Осы орайда Т.Ван Дейк дискурсты прагматикалық жағынан қарастыра отырып, дискурс орнау үшін әрбір сөйлемнің мағынасын түсіну жеткіліксіз, яғни ойдың ұшқырлығы, білім

аясының кеңдігі қажет екенін айтады.

Жалпы алғанда дискурстың толық жүзеге асуы коммуниканттардың танымымен, әлем туралы жалпы түсінігімен байланысты. Сондай-ақ дискурсты тұңғыш рет прагматикалық тұрғыдан қарастырған ғалымдардың бірі – Ч.Моррис семантика, синтактика, прагматиканың бірінен бірі туындайтындығын айтып, оны семиотика ұғымына жатқызған. Ғалым семиотиканың негізінде дискурстың жүзеге асатынын айтады. Дискурсқа бару үшін тіл жүйесінің тетігін (код) табу керек. Ол үшін білім аясы (фоновые знание – Н.Уәлиев) мен экстралингвистикалық фактор қалыптасу қажет.

Сөйлеу коммуникациясы мен дискурстың атқаратын қызметін анықтау барысында олардың бірдей, тең дәрежеде іске асатындығы көрінеді. Осы орайда профессор Н.Уәли қазақ тіл білімін зерттеу барысында ауызша сөйлеу кезіндегі және жазба мәтіндегі дискурстың ерекшелігін ашып береді: «Субъектінің сөз әрекетінің, яғни тілді қарым-қатынас үшін қолдану әрекетінің нәтижесінде дискурс/мәтін құрастырылады. Басқаша сөйлеуші/жазушы сөз бірліктері арқылы айтылым, дискурс/мәтін жанр түрінде белгілі бір мағынаны тілдік бірліктер арқылы кодқа салынады, ал тыңдаушы/оқырман сол аталым, дискурс, мәтін түрінде тілдік бірліктер арқылы кодқа салынған мағыналарды (ой мен сезімді) ашады, тіпті тілдік кодты ашып қана қоймайды, сөз әрекетінің нәтижесі болып табылатын коммуникативтік бірліктердің мән-мағынасын интерпретациялайды» [4]. Ал В.И.Карасик қазіргі ғылымның дамуының нәтижесінде дискурстың бірнеше ғылым салаларымен, айталық, прагматика, лингвофилософия және мәтін лингвистикасымен байланыстылығын және осы салалардың зерттеу нысанына айналып бара жатқанын және дискурстың шешендік, ғылыми, поэтикалық, саяси т.б. түрлерінің бар екенін айтады. Сондай-ақ мәтін мен дискурстың айырмашылығын көрсетіп, мәтіннің үнемі статикалық күйде, ал дискурстың үнемі динамикалық деңгейде болатынын атап өтеді [5, 5-20].

Ал Қ.Есенованың еңбегінде: «мәтінге қарағанда дискурс лингвистикалық компоненттерден тұратын күрделі коммуникативтік бірлік» деген тұжырым жасайды [6].

Дискурстың ең басты ерекшелігі ретінде тек адресант пен адресаттың бірін-бірі түсіне алуы деп қарамағанымыз жөн. Өйткені қазіргі БАҚ-ғы таралып жатқан ақпараттар, телеарналар мен ғаламтор желісіндегі сан қилы хабарлар арқылы тыңдарманның бар екенін ескерер болсақ, сахнадағы айтылған сөзге көрерменнің де ықпалы бар екендігі даусыз. Осы орайда дискурс көрерменге түсінікті, қабылдауына ұғынықты болуы үшін просодикалық тәсілдердің де ықпалы зор. Сондықтан қай дискурсты алсаңыз да сөйлеуші мен тыңдаушы арасында мақұлдау немесе келіспеу сияқты өзіндік пікірдің болатынын байқаймыз. Сондай-ақ сөйлеу кезінде адресант пен адресаттың сөйлеген сөзінен сөйлеу мәдениеті де байқалады. Сөйлеу мәдениеті деп біз сөздерді сөйлеудің дұрыстығын, қатынастық лайықтылығын, дәлдігін, ойға қонымдылығын, анықтығы мен түсініктілігін, тазалығын, мәнерлілігін, әр түрлілігін, естілуге жағымдылығы мен орындылығын айтамыз [7].

Жалпы дискурс саясатпен тығыз байланысты. Осы орайда А ван Дейк «Дискурс сананы бақыласа, ал сана әрекетті бақылайды» деп дискурстың прагматлингвистикалық жағынан байланыстылығын көрсетеді. Дискурс ықпал етуге бағытталғандықтан, саяси дискурста ерекше көрініс табады. Әсіресе саясаткерлердің дискурсына үкімет мәжілісінде, парламенттің сессиясында, саяси партиялардың съезінде жүзеге асатын дискурсты айтамыз. Яғни қоғамда болып жатқан мәселелерді қозғау, өзіндік ой-пікір білдіру саяси дискурстың нысанына жатады.

Осы орайда В.Д.Ольшанский: «Саяси дискурс дегеніміз саяси тақырыптар аясында сөз қозғап саяси шешім шығаруға негіз болатын саяси процесс пен саяси тілдің жарыққа шығу нәтижесін айтамыз» [8].

Саяси дискурстың туындауына елдегі саяси жағдайлар, халықтың тұрмысындағы түйткілді мәселелерді шешуге әрекет жасау немесе халық пен үкімет арасындағы туындаған наразылық шараларына байланысты сұрақтарға жауап беру және оның шешілуіне әрекет ету негіз болады. Осы мәселелерді жүзеге асыру үшін талқылау, саралау қажет. Яғни саяси дискурс саясат арқылы жүзеге асады да ел арасындағы мәселелер тақыланып, сараланып оңтайлы шешім шығарудың негізіне айналады.

Саяси дискурстың негізі идеология арқылы жүзеге асады. Ал идеологияны жүзеге асыруда пресуппозицияның орны ерекше. Пресуппозиция ағылшынның «presupposition» яғни, «алдын ала жасалған болжам» деген мағына береді. Яғни пресуппозиция ақпарат алушының белгілі бір мәселе жайындағы ақпаратты алдын ала болжауы және сол жайында аялық білімінің болуы деген ұғыммен байланысты болып отыр. Прагматикалық пресуппозицияны белгілі болу, яғни сол хабарды тыңдаушының жақсы біліп, түсіне алуы, әрі коммуникацияға дейінгі қарым-қатынасты қалыпқа келтіруі ретінде түсінеміз. Осындай белгілі бір ортақ түсінік болу үшін адам санасында дүние жайында ақпараттар қалыптасуы қажет.

Жалпы саяси мәселелерді шешуде саяси дискурстың рөлі зор. Яғни саясат белгілі бір қозғалған мәселелердің шешімін шығаратын болса, ал саяси дискурста саралау, ойлау, талқылау негізге алынады. Сондықтан зерттеуге белгілі саясаткер, қоғам қайраткері Б.Тілеуханның ұлттық арнаға берген сұхбатын, яғни дискурсын, ондағы просодикалық ерекшеліктерді алып отырмыз.

→Жылдар, →өткенгүндер | ыыы жаңағы ↑өмірден көрген қоқайларың↓
| →шындада кейбір сәттерде → | іі тым ашылып →қалмауға итермелейд....
↓↑Сондықтан да↓ | сол соқпақпен жүргеннен гейін → | сол | ↑Абайдың жолұн↓
→қандай да ғалым ұстаңғаннан гейін↑ | →оның басына өтүүге тійісті нәрсе↑
| →біздің де басымыздан өткен соң оқыдым, ↓| түсүндім, ↓ / ↑түсүмбейтін
несі бар ↓| деген нәрсені ↑| шын мәнінде→ | түк түсүмбегенсің. ↓ Көп нәрсе
→| басынан өткенгезде↑ |→ ыыыы жаныңнан сығымдап,↑ | жүрөгіңнен ↑ /
өзүң қарабасыңнан ↑| өткөн гезде барып → | шын мәнінде ↑| терең
түсүнүпбарып→ | түсүнесіс. ↓

Белгілі саясаткер Б.Тілеуханның дискурсы астарлы ойға негізделген. Сондай-ақ өмірден алған тәжірибесі жайындағы ішкі ойы терең толғаныспен айтылған. Әсіресе өмірге Абайдың көзімен қарауға тырысқандығы және бұрынғы мен қазіргі заманды ой елегінен өткізе отырып, өзіндік көзқарасын білдіруі де саясаткердің діттеген мақсатына жету жолындағы ойы болса керек.

↓*Кейбір нәрсені* ↑| *айтұу бар*, ↓| *түсінүү бар* ↓| *бірақ түйсінүү*, ↑*сезінүү деген* ↑| *басқа нәрсе*. ↓ *Ілім*, →*білім оққумен*→ *келет дейт*↓ | *ал даналық* ↑| *тәжірибемен келет дейт...* ↓ | *ал тәжірибеңе* ↑| *өмірден гөрген*→ *таяғың дейт*. ↓| *Бұрұңғы гезде*↑ | *бір қоғамда* →*болып атқан нәрсенің* ↑| *ешқайсына*↑*бейжай гарай алмай* →| *мысал үшүн*→ | *доданың ішіне* →| *күмп етіп түсүн* ↑| *кететін едік*↓

Бұнда саясаткер терең тоғаныспен өзінің өмірдегі көргендерін сарапқа салып, астарлы ойы арқылы көрерменге жеткізуді діттегені көрініп тұр. Әсіресе әрбір синтагманың аралығына кідіріс жасап, логикалық екпін түсіру арқылы ойын нақты әрі дәл жеткізе білген.

...*Бұрұңғыдай*↑ | *кіріп қажеті жоқ*→ | *мына көлөңкелі жағында*→ | *жібімес үлкөн* →| *тоңдыгөрдім* ↓| *оган менің сүйемелімнің* →*шамасы гелмейт*, ↓ | *ол жерде* ↑| *құр арамтер боласың*, ↓ | →*оны өзгертуу мүмкін емес*, | *ал бұрұн* ↑| → *өзгертуге болат деп ойлайтынмын* ↓ | →*оны өзгертуу мүмкүн емес*↓| *бүкүл қоғам өзгермей*,...↑ | *қоғамдық сана өзгермей* ↑| *әр нәрсенің*→ | ↑*өзінің салдары бар* ↓ | →*ығы бізге дейін қалыптасқан* → | *өзі бір нәрсеге* ↑| *жақсы түбөгейлі сараптама жасап* ↑| *анализ беру үшін*↑| *тарихқа үңіләсің* ↓| *өткөн кеткеніңе үңүләсің...* ↓

Бұл диалогтан байқалғаны, қазіргі қоғамда болып жатқан саяси мәселелердің шешілмей жатқанын тебіреніспен айта отырып, ерекше интонациямен бере білген. Әсіресе «*оны өзгертуу мүмкін емес*» деп қайталауының өзі автордың ішкі тебіренісін көрсетеді. Сөйлем басында тиянақсыз интонемамен басталып, әрбір синтагмада әуеннің бірде көтеріліп, бірде түсуі және кейбір тұсында бірқалыпты айтылуы және хезитациялық кідірістің туындауы автордың өзіндік сөйлеу стиліндегі ерекшелік деуімізге болады.

Қоғам қайраткері Б.Тілеуханның дискурсында просодикалық жағынан ерекшелік байқалады. Сөйлеу барысындағы бір ерекшелік тілі жатық, орфоэпиялық норма жақсы сақталған. Әсіресе өз ойын терең мағыналы сөздермен жеткізуі және тыңдаушыға ой салу мақсаты көзделгені көрініп тұр. Сөйлеу барысында саясаткер өзінің ойында жүрген, шешуі қиын мәселелерді сөз ете отырып, оны шешудің жолын іздегендігі көрінеді. Бұл дискурстан байқалғаны сөз басында әуен көрсеткіші баяулап барып, сөз ортасында көтерілгені және сөйлем аяқталар тұста логикалық екпін түсуі байқалды. Сонымен қатар дауыс үдемелігі сөз басында күшейіп, аяғына қарай бәсеңдей түседі. Автор өзінің ойын жинақтау барысында хезитациялық кідіріс жасаған. Аудиторлық және электракустикалық зерттеу нәтижесі көрсеткендей, саясаткер Б.Тілеуханның дискурсында орфоэпиялық заңдылықтың және просодикалық ерекшеліктің сақталғаны көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: 1990. – С. 688.
- [2] Звигинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: 2001. – 312 б.,
- [3] Гойхман О.Я., Надеждина Т.М. Основы речевой коммуникаций. – М.: 1997. – 269 с.
- [4] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері // филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2007. – 300 б.
- [5] Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Сб. Научных трудов. – Волгоград, 2000. – С.5-20.
- [6] Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы // Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007.
- [7] Турабаева Л. Сөз қолдану мәдениеті және тіл тазалығы // «Тілтаным» журналы. – Алматы, 2019. – №4.
- [8] Ольшанский В. Д. Основы политической психологии. – Екатеринбург, 2001. – С. 496.

МРНТИ16.21.31

Ж.Т. Жұмабаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

КӨРКЕМ ДИСКУРСТАҒЫ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ КОМПОНЕНТТЕРДІҢ СИПАТЫ МЕН КӨРІНІСІ

Аннотация. Көркем дискурста кідірістің сақталуы, логикалық екпіннің дұрыс қойылуы, дауыс ырғағының келтіріліп оқылуы сияқты интонациялық компоненттердің ерекшелігі айрықша көрінеді. Бұдан көркем дискурста кідіріс, қарқын, әуен, үдемелілік және әуез сияқты интонациялық компоненттердің барлығы кеңінен қолданылатыны байқалады және мәтінді мәнерлеп ауызша оқыған кезде оның бояуы мен әсері де күшейе түседі. Осымен байланысты мақалада соғыс жылдарындағы ауыл өмірі мен ауыр тұрмысты және қажырлы еңбекті, адамгершілікті сөз ететін С.Мұратбектің «Жабайы алма» повесінен алынған қысқаша мәтінге аудиторлық талдау жасалды және талдау жасау барысында интонациялық компоненттердің

ерекшелігі анықталды.

Тірек сөздер: суперсегментті фонетика, әуез, қарқын, үдемелілік, интонациялық компоненттер, орфоэпия.

Ж.Т. Жумабаева

Институт языкознания им. А. Байтұрсынулы
Ведущий научный сотрудник, кандидат филологических наук.
Алматы, Казахстан

ХАРАКТЕРИСТИКИ И ВЫРАЖЕНИЕ ИНТОНАЦИОННЫХ КОМПОНЕНТОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В художественном дискурсе особо проявляются особенности интонационных компонентов, такие как соблюдение паузы, правильная постановка логического ударения, чтение с приведением интонационного ритма. Соответственно в художественном дискурсе наблюдается широкое применение всех интонационных компонентов, таких как пауза, интенсивность и мелодия, и при выразительном чтении текста усиливается его окраска и эффект. В связи с этим в статье проведен аудиторский анализ краткого текста из повести С. Муратбека "Дикие яблоки", где рассказывается о жизни села в годы войны, тяжелом быте и упорном труде, нравственном отношении; в ходе анализа выявлены особенности интонационных компонентов.

Ключевые слова: суперсегментная фонетика, мелодия, интенсивность, динамичность, интонационные компоненты, орфоэпия.

J.T. Zhumabayeva

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov
Leading researcher, Candidate of Philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

CHARACTERISTICS AND EXPRESSION OF INTONATION COMPONENTS IN ARTISTIC DISCOURSE

Annotation. In artistic discourse, the peculiarities of intonation components are particularly evident, such as observing delays, correct setting of logical stress, and reading with the reduction of intonation rhythm. Accordingly, all intonation components such as delay, intensity, melody are widely used in artistic discourse; and when the text is read expressively, its color and effect are enhanced. In this regard, the article provides an audit analysis of a short text from S. Muratbek's story "Wild apples", which tells about the life of the village during the war, hard life and hard work, moral attitude; the analysis reveals the features of the intonation components.

Keywords: super-segmental phonetics, melody, intensity, intonation components, orthoepy.

Қазіргі таңда суперсегментті фонетикада дискурстың интонациялық ерекшелігін, яғни әуенін, кідірісін, қарқынын, интенсивтілігін, ырғағы мен тембріні қарастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осымен байланысты З.М.Базарбаева зерттеуінде «Интонология – қазіргі қазақ тіл білімінің жаңа бағыты, оның үстіне қарқын дамып келе жатқан прагмалингвистика, когнитивтік лингвистика, теория коммуникациясымен ұштасады. Осындай жаңа бағыттардың нағыз өзегінде тұрған тіл білімінің интонология саласы – белгілі бір семантикалық ұғымды тілдің барлық деңгейлерінің тығыз қарым-қатынасы арқылы жүйелі түрде бере алатын жалпытілдік категорияларды зерделеуге жол салады» – дейді [1]. Олай болса, қазіргі таңда адамның ойы мен танымын тіл арқылы зерттеудің бағыт алып бара жатқаны белгілі. Сондай бағыттың бірі дискурс теориясы. Дискурс теориясы зерттеушілердің еңбегінде жан-жақты қамтылып отыр. Н.Уәлидің айтуынша, дискурс күрделі коммуникативтік құбылысқа байланысты қолданылып, коммуникативтік уақиға» (событие) деген ұғымды білдіретін терминге айналды. Ал коммуникативтік уақиға ұғымы коммуникацияға қатысушыларды да қамтиды. Дискурс термині тек мәтінмен шектелмейді, адресант пен адресат, әлеуметтік жағдаят дегендерді де түгел қамтиды [2].

Ал Ғ.Әнестің пікірінше, дискурс – қолданыстағы тілдесім. Бұл прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және т.б. экстралингвистикалық факторлармен бірге, оқиғалар аспектісінде алынып, осы факторлармен байланыстырылатын мәтін; әлеуметтік мақсатқа бағытталған, әрекет, жұмсалым, қолданыс ретінде қарастырылатын тілдесім [3].

Г.Смағұлова «Шешендік сөздердің дискурсы» атты еңбегінде дискурс пен мәтіннің қарым-қатынастағы негізгі ерекшелігін салыстырмалы түрде былай көрсетеді. Дискурста қарым-қатынас акустикалық тұрғыдан және тілдік және тілдік емес амалдар арқылы жүзеге асатынын; қарым-қатынасқа түсушілердің бір-бірімен жеке түрде сөйлесе алу мүмкіндігі болатынын; қарым-қатынастың жүзеге асуы мен оны қабылдау бір мезетте, кеңістік пен уақыт жағдайында жүзеге асырылатынын; қарым-қатынастың жүзеге асуы үнемі екі адамның (сөйлеуші мен тыңдаушы) бетпе-бет, кезек-кезек алмасып отыруы, жанды контакт арқылы жүзеге асырылатынын көрсетеді [4].

Дискурстың ғылыми дискурс, әскери дискурс, іскери дискурс, шешендік дискурс, поэтикалық дискурс, балалық дискурс, масс-медиа дискурсы, жарнама дискурсы, экономикалық дискурс, педагогикалық дискурс, электрондық дискурс, көркем дискурс сияқты түрлері бар. Аталған дискурс түрлерінің ішінде көркем дискурс пен ғылыми дискурстың ерекшелігі қандай және онда интонациялық компоненттер қалай көрінеді?

«Көркем әдебиет дискурсы дегеніміз өмір шындығын, табиғат көркін, жағдаятты, экстралингвистикалық жағдайды, бейвербалдық әрекеттерді, бүкіл

болмысты тілмен жеткізу оқырманмен диалогқа түсуі, оқырманның авторды түсінісуі, баяндалушы нәрсені қатесіз қабылдау» [5].

Н.Уәли өзінің зерттеуінде көркем әдебиет дискурсының ерекшелігі коммуникативтік уақиғаға қатысушылардың кеңістік, уақыт параметрлері бойынша байланысы болмайтынын, оқырман мен автор әр кеңісте, басқа бір уақытта болуы, оқырманның автор жөнінде нақты ешнәрсе білмеуі мүмкін, бірақ мәтінмен арақатынаста отырып, оқырман автордың коммуникативтік стратегиясын, діттеген мақсатын танып білуге тырысатынын айтады. Сондай-ақ көркем дискурс прагматикасын қарастыруда «автор → мәтін → оқырман» моделін емес, яғни «солдан оңға қарай емес, керісінше, оңнан солға қарай, яғни «автор ← мәтін ← оқырман» моделі бойынша қарастыру әдісін қолданған дұрыс – дейді [2].

Әдетте, дискурс сөйлеуші – мәтін – тыңдаушы тұрғысында қарастырылатыны белгілі, осымен байланысты тыңдаушының ақпаратты қабылдауына ерекше көңіл бөлінеді. Ал жоғарыда айтылған «автор ← мәтін ← оқырман» моделі арқылы оқырманның мәтінді қаншалықты түсінгенін және шығарманың идеясы мен ондағы тілдік, аялық білімді қаншалықты ұққанын көруге болады. Дискурсты қолданыстағы мәтін дейтін болсақ, көркем дискурс ауызша мәтінге тең. Ауызша мәтін жазба мәтінге қарама-қарсы қойылады, алайда жазылған шығарманы мазмұндау немесе іштей автормен тілдесу барысында оның негізгі мазмұны сақталады. Сонда жазба мәтін көркем дискурсқа түскенде, түсінікті болуы үшін оның негізгі мазмұны, сөйлеу барысында орфоэпиялық нормасы мен интонациялық ерекшеліктері ескеріледі. Осымен байланысты З.М.Базарбаеваның айтуынша, контекст пен қарым-қатынас жағдаятына байланысты орын алған дискурстың мүшеленуі кідіріс және басқа да просодикалық компоненттер арқылы іске асады [1]. Олай болса, дискурстың белгілі бір мақсатқа сәйкес жүзеге асуы үшін интонациялық компоненттердің әсері мен мағыналық топқа сәйкес үленді-кішілі кідіріспен бөлінетін синтагманың да қызметі күшті. Себебі интонация ғана сөйлемді синтагмаларға бөледі, ал синтагмаға бөлінген бір немесе бірнеше ырғақты топ ойды тез қабылдауға көмектеседі. Осымен байланысты А.Фазылжанованың айтуынша, сөз ағымы дұрыс дыбысталып қана қоймай бөліктерге дұрыс бөлініп, олар өзара дұрыс ұйымдасу керек. Онсыз сөз ағымындағы мағыналық қатынаста тұрған сөз топтарын ажырату, олардың қатынасы арқылы берілетін ой желісін түсіну мүмкін емес [6].

Көркем дискурты мәнерлеп оқу кезінде мәтіннің мазмұнымен қатар интонациялық компоненттер де негізгі қызмет атқарады. Себебі дыбысталған мәтіннің қабылдануы оның интонациясына байланысты болып келеді. Осымен байланысты З.М.Базарбаева «Сөйлеу тіліндегі интонацияның жазба мәтіндерде көрініс табуы табиғи нәрсе және жазылған мәтінді мазмұнына қарай дұрыстап, мәнерлеп оқу да тек қана интонациясына байланысты болады» – десе, профессор Г. Әзімжанова: «Интонация мәтінде де үлкен рөл атқарады: әртүрлі стиль мен жанр түрлерін әр түрлі ыңғайда безендіреді, мәтінді әртүрлі мағыналық бөлшектерге бөледі, тыңдаушыға эмоционалды-

эстетикалық әсер ете алады, фразеаралық байланысты қамтамасыз етеді», – деп қорытады. А.А.Реформатский өз зерттеуінде былай деп береді: «интонация проявляется только в речи, «...существует в речи и тем самым принадлежит речи». Изучать интонацию можно именно в речи, «...делая различные записи звуковой цепи и пробуя ее членить и соотносить с иными сегментами...» [7]. Ал С.Ақымбектің пікірінше, көркем мәтінді дауыстап оқығанда просодикалық тәсілдер маңызды орынға ие. Стильдік заңдылықтар сөз сазымен сабақтасып мағынасыз, мәнсіз ойдан тазартады. Просодикалық тәсілдер арқылы кез келген сөйлеу үрдісінде, шығарма тілінде, мәтінде, тіл дыбыстарында стилистикалық бояу анық байқалады. Осымен байланысты Л.П. Блохина мәтін элементтерінің бір-бірімен байланысында просодикалық тәсілдердің маңызды рөлді атқаратындығын айтып өтеді. Ал просодикалық тәсілдерге интонацияның негізгі компоненттері әуен, қарқын, ұзақтылық, кідіріс, үдемелілік, тембр де жататыны белгілі. Нақты айтқанда, көркем дискурста кідірістің сақталуы, логикалық екпіннің дұрыс қойылуы, дауыс ырғағының келтіріліп оқылуы сияқты интонациялық компоненттердің ерекшелігі көрінеді. Бұдан көркем дискурста кідіріс, қарқын, әуен, үдемелілік және әуез сияқты интонациялық компоненттердің барлығы кеңінен қолданылатынын байқауға болады және мәтінді мәнерлеп ауызша оқыған кезде оның бояуы мен әсері де күшейе түседі. Көркем дискурстың интонациялық компоненттерін қарастыру барысында екі жағдаятты ескеру керек сияқты. Біріншісі жазылған мәтінді нақышына келтіріп оқып беру болса, екіншісі жазылған мәтінді өз сөзіңмен баяндап беру. Интонациялық компоненттердің ерекшелігі екі жағдаятта әртүрлі көрінуі мүмкін. А.Фазылжанованың анықтауынша, прозалық шығарманың интонациялық безендірілуінде қалыпты форма болмайды. Оның әртүрлі құрылымдық бөліктерінде интонация түрліше көрінеді, мәселен, прозалық мәтіннің бастапқы бөліктері баяу қарқынмен, бір қалыпты әуенмен айтылуы мүмкін, бірте-бірте оқиға желісі дами келе, оның интонациялық суретіне құбылғыштық тән бола бастайды да, соңында қайта тұрақталуы мүмкін [6].

Шындығында, көркем дискурста шығарманың жанрына сәйкес, оқиғаның желісі мен ондағы кейіпкерлерге байланысты интонациялық компоненттері де тұрақты, қалыпты болмайды. Айталық, ойнақы дауыспен оқылған көркем дискурста әуез ерекше байқалады. Бұдан көркем дискурстың интонациялық құрылымының күрделі екенін көруге болады. Осы ретте соғыс жылдарындағы ауыл өмірі мен ауыр тұрмысты және қажырлы еңбекті, адамгершілікті сөз ететін С.Мұратбектің «Жабайы алма» повесінен алынған қысқаша мәтінге аудиторлық талдау жасалды. Мұндағы, доға (ˆ) – ырғақты топ, қос таяқша (//) – синтагма, үш таяқша (///) – сөйлемнің аражігін ажыратады. Негізгі тон жиілігінің қозғалысы бес түрлі бағытта көрінеді:

Әуен/негізгі тон жиілігі

- Көтеріңкі ↑
- Бәсең ↓
- Бір сыдырғы →

- Бәсең-көтеріңкі ↓↑
- Көтеріңкі- бәсең ↑↓

Сегменттердің айтылу қарқынын анықтау.

Қарқынның белгіленуі:

- Баяу -----
- Орташа -----
- Жылдам -----

Дауыс үдемелігін айқындау:

- Күшею <
- Азаю >
- Тең болуы =

Біз ↑ / бір топ бала → / сәске кезінде → // ескі клуптың көлөңкесінде → / асық ойнап жүргөнбіз ↓ ///. Ойымызда дәнеме жоқ ↑↓ //, ойынның қыз^бғына → / алаңсыз кіріскен → / шағ^бмыс ед ↓ //, клуптың тасаснан ↑ / Әжібек шыға келді ↓ ///. Келді де ↑ / тігүүлі тұрған асықтар^бмызды ↑ / тегіс сыпырып алды → ///. Біз ↑ / шұулап қойа бердік ↓ ///. Бір^іміз ж^бламсырап ↑ / бір^іміз «ағатайлап» жал^бнып ↑ / Әжібектің ^йетегіне жапыстық ↓ //, брақ^дол т^ісін ақсыйтып ↑ // ыржыйған күйінде ↑ / бір^імізге де міз бақтастан ↑ / асықтарды қалтасына салды ↓ ///. Шаужайлап жармасып болмаған ↑ / бір-екі баланы → / май күйрүктан теуіп-теуіп жіперді ↓ ///. Амал қанша ↑ / әлімжеттік қ^блғанға ↑ / көнгөннен басқа шара бар ма ↓ ///. Төбелесіп жене алмаймыз ↑↓ //, өзүмізді үр^п тастайды ↑↓ //, үйгө бар^бп шағым ^{ет}кенмен ↑ / Әжібек ↑ / қатын-қалаш → / кемпір-шалдың сөзүн → / құлағ^бна да қыст^брмайд ↓ //, қайта ^йерегесер болса ↑ / үлкөндерге тас лақт^брып ↑ //, балағаттап кетед ↓ ///. ^ҮӨзін құуұп және ^йешкім ұстай алмайд ↑↓ //, шапқан атқа жетк^ізбейтін / желайақ ↑↓. Соғ^бс кезінде ↑ / ондай пәтұуасыз → / бет^імен кеткенді → / жөңгө салар кім бар ↑↓ ///.

Сөйтөп / ой^бнымыздың ш^брқы бұзұлды ↑↓ ///. Әжібек тұрғанда ↑ / ас^бқты қайта тігіп ойнауға ↑ / ешқайсымыздың бат^блымыз бармад ↓ ///. Ұйлұғып тұрдүк та қойдүк ↑↓ ///.

– Ал, кәні /, ас^бқтарыңды қайтып берем ↑↓ //, – деді ол ↑↓ / ойына бірдеме түскөңдей ↑ // көзү жылт-жылт ^йетіп күлүмсіреп ↑↓ ///. Сөйттү де ↑ / қалтасынан бір ас^бқты ш^бғарып ↑ //:

– Мынау кімдікі? ↑ // - деп сұрады ↓ ///.

Қорыта келгенде, көркем дискурста шығарманың жанрына сәйкес, оқиғаның желісі мен ондағы кейіпкерлердің мінезіне байланысты интонациялық компоненттері де тұрақты әрі бірқалыпты болмайды. Айталық, ойнақы дауыспен оқылған көркем дискурста әуез ерекше байқалады. Бұдан көркем дискурстың интонациялық құрылымының күрделі екенін көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Базарбаева З.М. Сегментті және суперсегментті фонетика салалары. – Алматы, 2016. – 533 б.
- [2] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы, 2017. – 330 б.
- [3] Әнес Ғ. Мәтін және дискурс: қолданысы, мағыналық және тілдік ерекшеліктері // «Абай мұрасы – адамзаттың асыл қазынасы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдары. – Семей, 2010.
- [4] Смағұлова Г. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы, 2007. – 152 б.
- [5] Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы: Раритет, 2004. – 317 б.
- [6] Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. – Алматы, 2004. – 200 б.
- [7] Реформатский А.А. Введение в языковедение. – Москва, 1996. – С. 536.

МРНТИ16.21.00

Н.Қ. Шүленбаев

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері,
гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Алматы, Қазақстан
shulenbaev.n@mail.ru

ӘЛЕУЕТТІ ӘЛІПБИ – ЫҢҒАЙЛЫ ЕМЛЕ КЕШЛІ

Аннотация. Бұл шешімді жалпы қазақ қоғамы қолдап, дереу үн қата бастады. Алайда бұл науқаншылықты, асығыстықты қаламайтын үдеріс болуы тиіс еді. Келіп түскен мыңдаған әліпби жобаларын жақсылап електен өткізіп, талқылап, ішінен дыбыстарды дәл таңбалауға ыңғайлы, көзкөрімге әсерлі көрінетін үздік жобаны таңдау – қиынның қиыны және ол біреудің атақ-лауазымына, беделіне артықшылық беретін науқан емес. Мұнда латын әліпбиге ілгері жылдары көшкен түркінегізді елдер тәжірибесі де зерттелсе, тіпті де орынды.

Тірек сөздер: әліпби, қазақ ұлттық әліпбиі, латын қаріпі, шетелдік тәжірибе, дыбыс, ақутты әліпби, таңба, дәйекше.

Н.Қ. Шүленбаев

Институт языкознания им. А.Байтұрсынұлы,
научный сотрудник, магистр гуманитарных наук.
Алматы, Казахстан

shulenbaev.n@mail.ru

ОПТИМАЛЬНЫЙ АЛФАВИТ – ЗАЛОГ УДОБНОЙ ОРФОГРАФИИ

Аннотация. Данное решение было поддержано всем казахстанским обществом. При последовавших незамедлительных мерах реагирования должен учитываться тот факт, что это должен быть процесс, который не требует проведения кампаний и спешки. Трудно проинспектировать тысячи представленных алфавитных проектов, обсудить их и выбрать лучший проект, который удобен для точной маркировки звуков, и это не кампания, которая поддерживает чью-то позицию и престиж. Целесообразно изучить опыт тюркоязычных стран, которые в прошлом перешли на латинский алфавит.

Ключевые слова: алфавит, национальный казахский алфавит, латинская графика, зарубежный опыт, звук, акутный алфавит, знак, диакритика.

H.K. Shulenbaev

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
researcher, Master of Humanities.

Almaty, Kazakhstan
shulenbaev.n@mail.ru

OPTIMAL ALPHABET – THE KEY TO CONVENIENT SPELLING

Annotation. This decision was supported by the entire Kazakh society. The immediate response that followed ought to take into account the fact that it should be a process that does not require campaigning or haste. It is difficult to inspect thousands of submitted alphabetic projects, discuss them and choose the best project that is convenient for accurate marking of sounds; and this is not a campaign that supports someone's position and prestige. It is advisable to study the experience of Turkic-speaking countries that in the past switched to the Latin alphabet.

Keywords: alphabet, national Kazakh alphabet, Latin graphics, foreign experience, sound, acute alphabet, sign, diacritics.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің отырысында: «Латын графикасына өту мәселесі бойынша да айтқым келеді. Оның үстіне, бұл мәселе Ұлттық кеңес отырысында көтерілді. Ондай мәселеде асығыстық жасауға болмайды. Жаңа әліпбиді енгізудің барлық аспектілерін мұқият, салыстыра, жан-жақты талдап және жетілдіру талап етіледі. Латынның ұсынылған үш нұсқасы да жетілмеген болып шықты. Сондықтан бұл мәселеде жеңіл қарауға болмайтын, шынайы, ғылыми тәсілдеме қажет. Мәселе тек кириллицадан латынға қарапайым ауысу ғана емес, қазақ тілін

реформалау, оны жаңғырту қажет. Ғалымдарымыздың беделді пікірін күтеміз. Тағы да айтамын, біз тек қазақ тілін реформалаймыз. Ұлт үшін мұндай тағдыршешті мәселеде науқаншылыққа, жеңілтектікке жол берілмейді!» деп, қазақ әліпбиін латын графикасына көшіруде мұқият сараптама жасау қажет екенін атап өтті.

Бұған дейін қазақ ұлтының тағдырына, болашақта оның Мәңгілік ел болып қалуына қатысты тағдыршешті, тарихи үндеу тасталған болатын-ды. Ол – 2025 жылға дейін қазақ жазуын латын негізді жаңа қазақ ұлттық әліпбиге көшіру. Бұл оқиға қоғамда үлкен резонанс туғызды[1].

Латын негізді жаңа ұлттық қазақ әліпбиі – рухани жаңғырудың бір әрі бірегей белгісінің бірі, қазақ ұлтының келбетін, болмысын танытатын ерекше бояулы нақыш, ұлттық әлпет, бренд.

Бұл шешімді жалпы қазақ қоғамы қолдап, дереу үн қата бастады. Алайда бұл «ұр да жық», «шаш ал десе, бас алатын» науқаншылықты, асығыстықты қаламайтын үдеріс болуы тиіс еді. Келіп түскен мыңдаған әліпби жобаларын жақсылап електен өткізіп, талқылап, ішінен дыбыстарды дәл таңбалауға ыңғайлы, көзкөрімге әсерлі көрінетін үздік жобаны таңдау – қиынның қиыны және ол біреудің атақ-лауазымына, беделіне артықшылық беретін науқан емес. Мұнда латын әліпбиге ілгері жылдары көшкен түркінегізді елдер тәжірибесі де зерттелсе, тіпті де орынды.

Өткеннен еш сабақ алмаған халқымыз бұл үдерісте де асығыстыққа, науқаншылыққа бой ұрды. Жетілдірілген, соңғы шешімі жарияланған әліпби нұсқасы қабылданбай жатып, алғашқы екі нұсқа бойынша жазу етек алды. «Осы әліпбиде еңбектер жазып, оқулықтар, оқу құралдарын, сөздіктер шығаруды бастайық» деушілер де табылды. Тіпті кейбір оқыту орталықтары ақутты әліпбиді оқытуға лицензия алып, әліпби шеберлерін даярлап, оларға сертификаттар табыс етті. Көшедегі баннерлер, маңдайшадағы жарнамалар, мекеме, кәсіпорын, тіпті аудан, қала, ауыл, көше атаулары әлі жетілдірілмеген әліпбиде жазыла бастады. Қазіргі әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайында бұл үлкен шығынды қажет етері рас. Онда әліпби әр ауысқан сайын атауларды өзгерту қажет болады.

Алғаш халық назарына ұсынылып бекітілген екі әліпбидің бірін «диграф (қосәріпті) әліпби, екіншісін «апастрофты (әріптен кейінгі үтір, дәйекше) әліпби» деп атап алдық. Бұл екі жобаның да өрескел кемшіліктері көзге ұрып тұрды. Бұларда «бір дыбысқа – бір әріп» қағидасы сақталмады, дыбыстар дәл таңбаланбады, жазуда ыңғайсыздық туды және тіпті бір қараған адамға әріптер көзкөрімге оғаштау көрінгені де белгілі. Одан кейін 2018 жылғы 19 ақпанда тағы да жаңа әліпби нұсқасы бекітілді. Енді мұны «ақутты (ноқатты) әліпби» деп атай бастадық. Ол да жұрт көңілінен шықпады. Тіпті мұны халық арасында «жылауық әліпби», «жаңбырлы әліпби», «биттеген әліпби» деп, «ат қойып, айдар тағып» алды.

Ақутты әліпбидің де мынадай кемшіліктері көзге айқын ұрып тұрды:

1. Әліпби көзкөрімге көріксіз, қолдағдыға қолайсыз болды.
2. «Бір дыбысқа – бір әріп» принципі сақталмады.

3. Әртүрлі әріптер бір таңбамен таңбаланып жазуда шатасу орын алды.

Мысалы, әліпбиде *x*, *h* дыбыстарын белгілейтін *h*, *c* дыбысын белгілейтін *s* таңбасы барын ескерсек, бұл дыбыстар сөзде қатар келгенде оларды тану, түсіну қиындығы туды. Мысалы: *ashana* (*асхана ма, жоқ ашана ма*), *Ashat* (*Асхат па, жоқ Ашат па*) *shema* (*шема ма, жоқ схема ма*).

Әдетте акут белгісі орыс тілінде белгілі бір екпін түсіп тұрған дыбысқа қойылатын және соған біздің де көз үйреніп кеткен. Сондықтан сөздерімізді жазғанда басқа ұлт өкілдері де төл дыбыстарымызды белгілеген акут таңбасын екпін түскен дыбыспен шатастыруы да бек мүмкін еді.

Әлем елдері тәжірибесінде диакритика әдетте дыбыстардың жуан-жіңішкелігін, екпін түсуін, ызың және жұмсақ (палаталь) дабыстарды белгілеуде, сөз жігін ажыратуда қолданылатыны белгілі. Дыбыстарды түрлі дәйекшелер қойып таңбалаудың еш әбестігі жоқ. Мәселе сол дәйекшелердің дұрыс қойылуында, яғни белгілі бір дыбыстың қызметін, реңктерін білдіретіндігін орынды таңбалауында. Ал енді апостроф дәйекше емес, диакритика – дәйекше, яғни жалпы атау. Диакритика дегеніміз – әріп үстіне, астына қойылатын әр түрлі белгілер, ноқаттар. Диакритиканың бірнеше түрі, атаулары бар. Олар: әріпасты *седиль* және *бревис* диакритикасы /§§/, әріптүсті *карон* диакритикасы /ǾǾ/, дауыстылардың жіңішке жұптарын таңбалайтын әріптүсті *умлаут* диакритикасы /ä/, дауыстының ұзақтығын, созылыңғы жұптарын білдіретін *макрон* (Ā), *ызың* дауыссыздарға (*ч, ж, ш*) қойылатын *гачек*(С) диакритикасы, дыбыстың жұмсақтығын да (палатализация) білдіретін *седиль* (N) диакритикасы және дауыстының жуан сыңарын белгілеуде *циркумфлекс*(Ū) диакритикалық таңбасы, т.б. Мұның бәрі, сайып келгенде, А.Байтұрсынұлының бір ғана «дәйекше» сөзімен астасып жатыр.

Бұл белгілер жайында белгілі фонетист-ғалым Ә. Жүнісбек былай дейді: «Біздің жерден жеті қоян тапқандай болып «апостроф» деп әріптің бір шекесін шертіп сәндеп, «диакритика» деп әріп төбесіне сызықша қойып шендеп, *O* әріпінің белінен тартып *ø* жасап мәндеп, *ae*-ні қосақтап *ə* деп егіздеп жүргеніміздің бәрі – Ахаңнан қалған үлгі. Ендеше, қазіргі жоба авторлары алып отырған жуан-жіңішкелік белгілер (әртүрлі нұсқасына қарамай) – сол А. Байтұрсынұлы салған саражол. Арабы таңбалар негізінде туындаған дәйекше дауыстылардың жуан-жіңішке таңбасына таңылып, кирилшеге көшті. Енді, міне, кирилшеден «апостроф, қос нүкте, сызықша, қосақ әріп болып», мың құбылып, латынша жобаларда жүр. Қалай құбылса да бәрінің мазмұны, яғни емле қызметі – сол бір дәйекше».

Әріптердің қосымша белгілері жайлы танымал фонетист-ғалым З.М. Базарбаева: «Қазақ тілінде үнемдеп жазуды алғаш рет ұсынған қазақ тіл білімінің қабырғасын қалаушы Ахмет Байтұрсынұлы еді. Сингармонизм заңы бойынша, қазақ сөздер я бірыңғай жуан, я бірыңғай жіңішке айтылатыны белгілі. Сөздерді бірыңғай айту үшін ғалым олардың алдына «дәйекше» деген таңбаны (белгіні) қолданған. Қазақ әліпбиін үнемдеу жайында қазақ филологиясының алғашқы профессоры Құдайберген Жұбанов та жазған. Ол

1935 жылы ғалым қазақ әліпбиін орфографиясын өзгерту жайында жоба ұсынған болатын, жазуды үнемдеу мақсатында дауыстылар мен дауыссыздарды азайтып, бірнеше фонеманы бір әріппен таңбалауды көздеген. Әр тілдің әліпбиі дыбыстарды шартты түрде таңбалайды. Оның жетіспеушіліктері мен кемшіліктері орфографиялық қағидалармен өтеледі. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасағанда фонологиялық және орфографиялық заңдылықтарды да ескеру қажет» дегенді айтады [2].

«Ерінбеген етікші болады, Ұялмаған өлеңші болады» демекші, Президент сөзінен кейін әліпби ұсыну науқаны жаңа қарқынмен басталды. Жер-жерде түрлі топтар жаңа нұсқалар әзірлеп, оны талқылауға жолдай бастады. Осындай талқылаулар жақында Алматы қаласы әкімдігінде, Ұлттық кітапханада жүргізілді. Онда негізінде үш жоба қаралған. Ал жоғары оқу орындары мен зерттеу институттарының ғалымдары ымыраласып ұсынған жоба, неге екенін және кімдерге ұнамағанын білмеймін, талқылауға жіберілмеген.

А

№	Латын	Кирилл
1	A a	А а
2	Á á	Ә ә
3	B b	Б б
4	V v	В в
5	G g	Г г
6	Ġ ġ	Ғ ғ
7	D d	Д д
8	E e	Е е
9	J j	Ж ж
10	Z z	З з
11	I i	Й й (И и)
12	K k	К к
13	Q q	Қ қ
14	L l	Л л
15	M m	М м
16	N n	Н н

Ә

№	Латын	Кирилл
1	A a	А а
2	Á á	Ә ә
3	B b	Б б
4	V v	В в
17	D ɗ	Д ɗ
18	O o	О о
19	Ö ö	Ө ө
20	P p	П п
21	R r	Р р
22	S s	С с
23	T t	Т т
24	U u	У у
25	U̇ u̇	Ұ ұ
26	Ü ü	Ү ү
27	F f	Ф ф
28	H h	Х х (h h)
29	Ṣ ṣ	Ш ш
30	Y y	Ы ы
31	I i	І і

Әліпби жобасы (аралас)

№	Латын	Кирилл	Әріпін аты	№	Латын	Кирилл	Әріпін аты
1	A a	А а	а	17	D ɗ	Д ɗ	ɗ
2	Á á	Ә ә	ә	18	O o	О о	о
3	B b	Б б	бы	19	Ö ö	Ө ө	ө
4	V v	В в	вы	20	P p	П п	пы
5	G g	Г г	гі	21	R r	Р р	ры
6	Ġ ġ	Ғ ғ	ғы	22	S s	С с	сы
7	D d	Д д	ды	23	T t	Т т	ты
8	E e	Е е	е	24	U u	У у	уу
9	J j	Ж ж	жы	25	U̇ u̇	Ұ ұ	ұ
10	Z z	З з	зы	26	Y y	Ү ү	ү
11	I i	Й й (И и)	йй	27	F f	Ф ф	фы
12	K k	К к	кі	28	H h	Х х (h h)	хы
13	Q q	Қ қ	қы	29	Ṣ ṣ	Ш ш	шы
14	L l	Л л	лы	30	Y y	Ы ы	ы
15	M m	М м	мы	31	I i	І і	і
16	N n	Н н	ны				

Әдетте, белгілі бір заттың шығу тегі, авторы, деректемелері мен мекенжайы болатын сияқты еді. Талқылауға ұсынылған жобаның авторы қай ұйым немесе кім екені айтылмады. Тек үш жобаның бірі – «акут (А)», екіншісі – умлаут (Ә) және үшіншісі «аралас жоба» деп аталыпты. Сөйтіпті де умлаут

жобада басқа да диакритикалық белгілер қойылыпты.

Алғашқы екі жобаны (акут-умлаут) «егіз жоба» жоба деп атауға келетін сияқты. Айырмашылықтары: *ә, э, ң, ө, ү, ң* дыбыстары бірінде (акутта) әріп шекелеріне акут (') белгісі қойылып берілсе, екінші нұсқада тиісінше бревис (˘), умлаут (¨), седиль (˙) дәйекшелерімен берілген. Сонда қолмен жазғанда да әр әріптің төбесін түртіп отыру үшін екі қимыл керек (акутқа екі, умлаутқа үш қимыл) болады. Акут нұсқада *Ң* дыбысы акут ('), умлаут нұсқада *Ń* (энг) таңбасымен берілген.

Аралас жобада *ә, ө, ү, ұ* әріптері кириллше беріліпті. Әрине *ә* әріпі басқа түркі тілдерінде (әзірбайжан - Әә, түркімен - Ää) бары рас. Ал латын негізді қазақ әліпбиінде *ө, ү, ұ* әріптерін латынша белгілеу ләзім. Өйткені, не дегенмен, әліпби латыннегізді жаңа қазақ әліпби емес пе. Жобада *ң* дыбысы *Ń* (энг) таңбасымен берілген. Мұнда да *ф, в, х (h)* тәрізді кірме дыбыстар тағы қалып қойған. Оларды да, мүмкін болса, әліпбиден аластау қажет.

Бұл, әйтеуір, жоғары жақтан жедел бұйрық болған сәтте «тисе – терекке, тимесе – бұтаққа», «қаласа, акут пен умлауттың бірін алсын, оларды қаламаса, аралас жобаны алсын» деген ниетпен асығыс ұсынылған жобалар сияқты. Әрине мұндағы акут жобасын енді ұмыту керек. Ал умлаут пен аралас жобаны әлі жетілдіруге болатын сияқты. Сөйтіп жиналған жұрт бір тоқтамға келе алмай тарқасқан сыңайлы болды. Бірі умлаут дұрыс десе, екіншілері аралас жоба дұрыс дегенді айтып жатты. Болашақта жобалардағы кейбір таңбаларды әлі де өзгерту қажет болады. Және бұл отырыс жалпы аудиторияның өзара ортақ тіл табыспауымен ерекшеленді.

Енді кеңейтілген талқылауға енбей қалған тілші-ғалымдардың жобаларына шолу жасап көрелік.

A a	[a]	Ĝ ĝ	[ɣ]	L l	[l]	S s	[s]
Ä ä	[ø]	H h	[x]	M m	[m]	Ş ş	[ʃ]
B b	[b]	İ i	[i] <small>[төл сөздерде – і кірме сөздерде – и]</small>	N n	[n]	T t	[t]
Ç ç	[tʃ]	I i	[i]	D ɗ	[d]	U u	[u] <small>[төл сөздерде – ұ; кірме сөздерде – дауысты у]</small>
D d	[d]	Y y	[j]	O o	[o]	Ū ū	[y]
E e	[e]	J j	[j]	Ö ö	[ø]	V v	[v]
F f	[f]	K k	[k]	P p	[p]	W w	[w] <small>[дауыссыз у дыбысы]</small>
G g	[ɣ]	Q q	[q]	R r	[r]	Z z	[z]

Бұл әліпбиде бұған дейінгі әліпби жобаларында дау туғызған *ә, и, й, і, ы, ө, у, ұ, ү, ш, ч* әріптерінің таңбасы дұрыс таңбалануымен ерекшеленген. Әдетте «жақсы әліпби – әріптері фонемалардан аз әліпби» деп айтамыз. Ендеше, авторлар оны да ойластырыпты (32 әріп). Әліпби тұрпаты жып-жинақы, әріптер көзкөрімге көркем әрі қолдағдыға қолайлы.

Мұнда «й» дыбысы «у» әрпімен беріледі: *bay, say, ayaaq*. Ал «і» дыбысының сыңары саналатын «ы» дыбысы нүктесіз «i» таңбасымен белгіленеді: *qır, jır*. Ғалымдар «w»-мен дауыссыз «у» дыбысын таңбалауды ұсынған: *taw, sawar*. Бұл - көптен бері көпшілік қолдап жүрген таңба.

Әліпби авторлары, сонымен қатар, екі ұқсас дыбысты бір таңбамен,

беруді, яғни ықшамдау тәсілін шебер пайдаланып отыр. Мысалы, «и» таңбасымен төл сөздердегі дауысты «ү» мен кірме сөздердегі дауысты «у»-ды, төл сөздердегі дауысты «і» мен кірме сөздердегі дауысты «и»-ді бір ғана «і» таңбасымен беру ұсынылған. Мұнда төл сөзде келетін ұ дыбысы мен кірме сөздегі у дыбысын, төл і мен кірме и дыбысын шатастыру бола қоймас. Ал балаларға жылдам да дұрыс үйрету – білікті педагогтардың болашақ жұмысы.

Ш дыбысының да таңбалануы оңтайлы шешімін тапқан. Ол ағылшынның s әріпіне седиль (,) дәйекшесі қойылып, Şş нұсқасында ұсынылыпты. «Ч» дыбысын да осы таңбамен берген жөн шығар. Сонда кірме сөздердегі ш-ны да, ч-ны да осы таңбамен белгілеуге болады. Мысалы, *şar, şemodan, şempion, şek*, т.б. Ал әліпбиде кірме ч дыбысы ç таңбасымен беріліпті.

Сондай-ақ тіл мамандары халықаралық практикаға сәйкес, кейбір кірме дыбыстарды төл дыбыстарды таңбалайтын әріптерімен белгілеуді жөн санаған. Бірақ бұл көп емес, өйткені әліпби латын негізді әліпби болуы керек. Мысалы, «і» әріпі төл сөзбен келгенде әдеттегідей «і» (*ini, kim, til, din*) ретінде оқылса, ал кірме сөздерде «и» дыбысына (*ministr, internet*) айналады. Төл сөздегі «ү» дыбысын «и» деп белгілеу, дәл осы таңбамен кірме сөздерде кездесетін дауысты «у» дыбысын да (*universitet, prokuratura*) жазу ұсынылған.

Әліпбиде ң дыбысы ӢӢ таңбасымен беріліпті. Несі бар, алғашында көзге оғаш көрініп, қолға ыңғайсыздық туғызса да үйреніп кетерміз. Ал менің ойымша, бұл дыбысты N (н) әріпінің астыңғы жағына седиль (,) дәйекшесін қойып, ӢӢ таңбасымен берсек дұрыс болар еді.

Бұл әліпби бойынша х, һ-дан басталатын сөздер қ арқылы айтылып, жазылатын болады. Мысалы: *habar* (хабар), *hat* (хат), *halık* (халық) - *qabar, qat, qalıq* (қабар, қат, қалық) және т.б.

Жұл жобада екі кірме әріп (ф, ч) қана қалып отыр. Мүмкін болашақта оларды да алып тастауға қол жеткізуге болатын шығар. Сонда әліпбиде бас-аяғы 30 әріп болады. Міне, ғалымдар айтып жүрген «ықшамдылық, үнемдеу» дегеніміз.

Бұл нұсқа Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2006-2015 жылдар аралығында жүргізген кешенді зерттеу нәтижесінде жарық көрген «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау» атты және Халықаралық Түркі академиясы 2017 жылы арнайы шығарған «Түркі ортақ латын әліпбиі» атты монографияларына, «Рухани жаңғыру» қоғамдық сананы жаңғырту жөніндегі ұлттық комиссия құрамындағы «Қазақ тілін латын графикасына көшіру» жөніндегі жұмыс тобының және түркі тілдес мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастық ұйымы «Түрік кеңес» шешімдеріне және бірнеше халықаралық ғылыми конференция қарарларына толығымен сәйкес келеді.

«Осы күні Мемлекет басшысы тапсырмасын орындау барысында Мәдениет және спорт министрлігі ең соңғы және жауапты кезеңге жетіп отырған тұста, ұзақ мерзім ішінде жан-жақты қарастырған, көптеген құжаттармен рәсімделген тіл мамандарының ортақ пікірі негізге алынатынына

үмітіміз зор», – дейді Тіл білімі институтының директоры Ерден Қажыбек мырза.

Белгілі тілші-ғалым Бижомарт Қапалбек қалған кірме дыбыс-таңбаларды әліпбиден түгел алып тастауды ұсынады. Ол: «Бұрынғы президент бекіткен жобаларда Ц және Ч таңбалары болған. Олар қазір жоқ. Неге? Өйткені оларды саясат сүйреп жүрген еді. Ғылым қабылдамаған соң кетті. Үшеуі қалып қойды (Ф,В,Х(һ)). Қазақ тілінің жүйесі үшін бұлар вирус, бөтен. Тіл жүйесі, тілдің ішкі заңдары бұларды керек қылып отырған жоқ. Бұны жобадан-жобаға сүйреп жүрген саясат және саясатқа жалтақтаған ғалымдар» деп қалған төрт кірме таңбаны да алып тастауды ұсынады. Осылайша, ғалым «Ұлттық әліпби жобасын» енгізуге кеңес береді.

Ұлттық әліпби жобасы

№	Латын	Кирил	Әріптің аты	№	Латын	Кирил	Әріптің аты
1	A a	А а	<i>a</i>	17	Ń ң	Њ ѓ	<i>ың</i>
2	Ə ə	Ә ә	<i>ə</i>	18	O o	О о	<i>o</i>
3	B b	Б б	<i>бы</i>	19	Ө ө	Ө ө	<i>ө</i>
4	V v	В в	<i>вџ</i>	20	P p	П п	<i>пы</i>
5	G g	Г г	<i>gi</i>	21	R r	Р р	<i>ыр</i>
6	Ğ ğ	Ғ ғ	<i>ғы</i>	22	S s	С с	<i>сы</i>
7	D d	Д д	<i>ды</i>	23	T t	Т т	<i>ты</i>
8	E e	Е е	<i>e</i>	24	U u W w	У у	<i>уу</i>
9	J j	Ж ж	<i>жы</i>	25	Y y Ů ů	Ү ү	<i>ү</i>
10	Z z	З з	<i>зы</i>	26	Y y U u	Ү ү	<i>ү</i>
11	Y y	Й й (И и)	<i>йй</i>	27	F f	Ф ф	<i>фџ</i>
12	K k	К к	<i>кі</i>	28	H h	Х х (Һ һ)	<i>хџ</i>
13	Q q	Қ қ	<i>қы</i>	29	Ş ş	Ш ш	<i>шы</i>
14	L l	Л л	<i>ыл</i>	30	I i	Ы ы	<i>ы</i>
15	M m	М м	<i>мы</i>	31	İ i	І і	<i>і</i>
16	N n	Н н	<i>ны</i>				

Меніңше, кірмелердің бәрін шығарып тастасақ, олардың орнын ауыстыруға төл әріптеріміздің де пәрмені жетерлік тәрізді. Несі бар, бұрын бұл

әріптермен берген дыбыстарды төл дыбыстарымызбен айта, жаза береміз. Мысалы: *fabryka* (фабрика), *bagon* (вагон) *habar* (хабар), *hat* (хат), *halık* (халық) сөздері тиісінше, *pabryka*, *bagon*, *qabar*, *qat*, *qalıq* (пабрийка, багон, қабар, қат, қалық) болып таңбаланады әрі дыбысталады.

Бүкіл саналы ғұмырын қазақ тілінің дыбыстар жүйесін, әліпбиін, емлесін, жалпы үндестік заңын терең зерттеуге арнаған Ә.Жүнісбек пікірі неге ескерілмейтініне түсінбей жүрмін. Менің ойымша, Тіл білімі институтының директоры Ерден Қажыбек бастап, Әлімхан ағай мен басқа да белгілі тілші-ғалымдар бір ауыздан келісіп, ымыра-пәтуә жасасып ұсынған жобаға басымдық берген абзал. Келесі жолы жалпыхалықтық талқылауға осы Тіл білімі ғалымдары бірлесіп ұсынған жоба мен Ұлттық әліпби жобасы ұсынылса, ең оңды шешім болар еді[3].

Ғалымдардың қай-қайсысы да тек қалың жұртқа жазуға, оқуға ыңғайлы әліпби бекітілгенін қалайды. Олардың қай-қайсысы да «Бізге тек жөні түзу әліпби бекітілсе болғаны. Онда біздің аты-жөніміз тұруы маңызды емес. Әліпби жобасына қатысып, атақ-абырой, марапат, жақсы ат іздеп жүргеміз жоқ» дейді. Тағы да мардымсыз әліпби өмірге келсе, ең алдымен сөз еститін тілші-ғалымдар болатынын олар жақсы түсінеді, қайғы ойлап, уайым шегеді.

«Ауыруын жасырған – өледі» дейді қазақта. Жасыратын не бар, елге, тілге қатысты тағдыршешті мәселе қарарда, жоба не бағдарлама жүзеге асырарда қолында билігі, қоржынында қаражаты бар органдар қажетті, білікті ғалымдарды дұрыс таңдап, іріктей алмай жатады. Тіпті сол салаға мүлдем қатысы жоқ мамандар жұмысқа алынады. Кейбір атағынан ат үркетін ғалымдарымыз өздерінің жеке басараздықтарын қоздырып, өзімбілемдікке салынып, әдептен озып, тізеге басып өзге ғалымдарды шеттетіп жүргенін құлақпен естіп, көзбен көріп жүрміз. Ендеше, ел боламыз, сол елге тап-тұйнақтай әліпби ұсынамыз десек, «бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып», ынтымақпен әрекет етейік. Әркет түбі - берекет!

«Өзіңде бармен көзге ұрып,

Артылам деме өзгеден.

Күндестігін қоздырып,

Азапқа қалма езбеден» деп ұлы хакім Абай ескерте жырлағандай, ел үшін жасар игі істе оспадар, оғаш қылықтарға бармайық. Әйтпесе «Бас-басына би болған өңкей қиқым, Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?» деген ғұлама ойшыл өзі іргетасын қаласқан қазақ әдеби тілінің «бөтен сөзбен былғанғанына» налып, ұрпақтарының жетесіздігіне күйініп, жоғарыдан күңірене үн қататын болады. Қалың қазақ жұртының наласына, достың күлкісіне, дұшпанның табасына қалып жүрмейік. Ал әліпбиді талқылаудан кейінгі ортақ шешім тек бір адамның бұйрығымен, бірнеше адамның дауыс беруімен шешілмеу қажет тәрізді. Ол шешім жалпыхалықтық шешім болуы тиіс.

Біреулер «мына әріп таңбасы қарақалпақта бар, ана әріп өзбекте бар, ал мынау әзірбайжан мен түрікте бар, олай болмайды, біздің әліпби басқалардан ерекше, теңдессіз болу керек» деп байбалам салады. Дұрыс та шығар. Алайда

жаңа әліпби жасауда әлем елдерінің, түркітөктес елдердің қателіктерін ескергеннің, озық үлгілерін пайдаланғанның еш оғаттығы жоқ дегенді айтқым келеді.

Қорыта айтқанда, әлі де кейбір әріптердің таңбаларын өзгертіп, оларды жетілдіріп, тек содан кейін ғана тап-тұйнақтай емле ережелерін жазып шығуға болатынын байқап жүрміз. Бұл істе асығыстыққа, науқаншылдыққа жол берудің еш қажеті жоқ. Әріптердің артық-кемшілігі оларды қолданғанда (жазғанда, оқығанда) белгілі болатын тәрізді. Алда әлі қыруар жұмыстар жүргізілуі тиіс. Оның ішінде компьютер пернатақтасына төл дыбыстарымызды беретін таңбаларды орналастыру мәселесі де бар.

Қысқасы, бұрынғы ақутты әліпбиді жылы жауып, одан бас тарту керек. Ол өзінің сөздерді таңбалауда еш әлеуеті жоқ әліпби екенін көрсетті. Енді жаңа ұсынылған әліпбилерді жетілдіріп, ширата түсу жолында келелі пікір, салиқалы ой, сындарлы ұсыныстар айту, қалың жұртшылықтың, зиялы қауымның, әсіресе тілші ғалымдардың азаматтық, ғалымдық парызы деп білемін. Өйткені әліпби астарында елдің көкейкесті арман-мақсаты, кемел келешігі тарих таразысына түсіп тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-latyn-alipbiine...

[2] Жүнісбек Ә. Төл дыбыс – төл әліпби // ТАМЫРЫ ТЕРЕҢ ӘЛІПБИ: жалпытүркілік бірегейліктің мызғымас негізі» республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 27 сәуір, 2017 ж. –317 б.

[3] Базарбаева З.М. Рухани жаңғыру: қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі // ТАМЫРЫ ТЕРЕҢ ӘЛІПБИ: жалпытүркілік бірегейліктің мызғымас негізі» республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 27 сәуір, 2017 ж. –317 б.

МРНТИ16.01.45

Н.Бармешова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Ономастика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері,
Алматы, Қазақстан

ШЕТТІЛДІК ЭКЗОНИМ АТАУЛАРЫН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ДҰРЫС ТАҢБАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Шеттілдік атауларды латын графикасында жазудың өз ерекшеліктері бар. Қазақ тілінің жаңа әліпбиінде дұрыс жазу, дұрыс таңбалау тілдік сауаттылықты қажет етеді. Өйткені оларды таңбалаудың өз заңдылығы

мен тәртібі бар. Мақалада шеттілдік елді-мекен атауларын қазақ тілінде транслитерациялауға қатысты мәселелер мен оны таңбалаудың ерекшеліктері жайлы айтылады

Тірек сөздер: ономастика, латын әліпбиі, шетелдік географиялық атаулар, экзонимдер.

Н.Бармешова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынұлы,
младший научный сотрудник отдела Ономастики.
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ НАПИСАНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ ЭКЗОНИМОВ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Существуют свои особенности написания иностранных наименований на латинской графике. Их правильное написание на новом алфавите казахского языка требует лингвистической грамотности. Это написание имеет свою закономерность и порядок. В статье рассматриваются проблемы, касающиеся транслитерации наименований иноязычных населенных пунктов на казахском языке, и особенности их написания.

Ключевые слова: ономастика, латинский алфавит, иноязычные географические названия, экзонимы.

N.Barmeshova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly
Junior researcher of the Onomastics Department
Almaty, Kazakhstan

Annotation. There are special features of writing foreign names in Latin script. Their correct spelling in the new alphabet of the Kazakh language requires linguistic literacy. This spelling has its own regularity and order. The article deals with problems related to transliteration of names of foreign-language localities in the Kazakh language and peculiarities of their spelling.

Keywords: onomastics, Latin alphabet, foreign geographical names, exonyms.

Тіл – ұлт болудың бірінші белгісі десек, тілдің дамуы да ұлттың дамуымен тығыз байланысты. Тіл дегеніміз – мемлекеттің тұғырлы тірегі, халықтың рухани байлығы, болашағы. Сен содан қорек аласың. Сен сол қорекпен дүниені танысың.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының өзі қазақ тілінің табиғатына

сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек деген қағидатқа сүйенгені мәлім. Бұл ретте «Қазақша сөз жазушыларға» деп аталатын мақаласында Ахмет Байтұрсынұлы: «...Сырттан бірен-саран жат сөздер келсе, оны жаншып кеміріп, өз тілінің қалпына түсіріп алған – қазақ» деп жазады.

Әр нәрсенің алдымен аты, содан соң заты ойға түседі. Сол ойға алған дүниеміз атына сай болса, көп мәселе туындамайды. «Көптің түсін білгенше, бірдің атын біл» дейді халық даналығы.

Тіл қай елде болсын, ұлтта болсын қастерлі, қасиетті, құдыретті. Тіліміздің тілдік қазынасының едәуір бөлшегін ономастикалық атаулар алып жатыр. Шеттілдік мемлекет, қала атаулары қазақтілді дерек көздерінде әртүрлі жазылып жүр.

Соңғы уақытта шеттілдік атауларды транслитерациялаудың практикалық мәселелері ғылыми талқыға жиі түсіп жүр. Мәселен, «Венгрия ма, Мажарстан ба?», «Германия ма, Алмания ма?», «Си Цзиньпин бе, Ши Жыңпын ба?», «Хосни Мубарак па, Ғұсни Мүбәрек пе?» деген сияқты сұрақтар жиі туындайды. Әркім өзіне ыңғайлы жолмен әрқилы жазып жүр. Кейбір шеттілдік есімдер мен атаулар академиялық жазбаларда бір бөлек, ақпараттық, я діни сайттарда бір бөлек, Google, Yandex, т.б. аудармаларда және бір бөлек ұшырасады.

Шеттілдік атаулар жүйесін ономастика ғылымында экзоним терминімен белгілейді. Экзонимдерді қазақ тілінде транслитерациялау мәселесі дүниежүзілік саяси картаны, мектеп оқулықтарын, энциклопедия және басқа да анықтамалықтарды жасау барысында туындайды. Экзонимдік атаулар деп тіліміздегі әлемдегі барлық мемлекеттер мен ондағы көптеген қала, елді-мекен, жер-су атауларына қатысты айтылады.

Экзонимдік атаулар жөнінде ереже жасалмағандықтан, бекітілген ресми тізім болмағандықтан, шет мемлекет атауларын транслитерациялауда қазақтілді дерек көздері ала-құла жазады. Ресми дереккөздерде көптеген мемлекеттердің атаулары орыстілді нұсқада жүр. Тек Грек Республикасы, Пәкістан сынды атаулар ғана қазақшаланған. Ал Мажарстан мен Алмания орыс тілінде Венгрия, Венгр Республикасы, Германия күйінде жүр. Осыған тағы бір дәлел: «*Әзербайжан ба, Әзірбайжан ба, Азербайжан ба?*», «*Моңғолия ма, Монғолия ма?*», «*Грузия ма, Гүржістан ба?*», «*Мысыр ма, әлде Египет пе?*», «*Грекия ма, Греция ма?*» деген сияқты сұрақтар жиі туындайды. Шетелдік географиялық атауларды жаңа латын әліпбиінің негізінде қазақ тілінде таңбалау аса ауқымды, күрделі мәселенің бірі, яғни бірізділікті қажет етеді.

Шет тілдерінің терминдері қазақ тіліне орыс тілі арқылы транслитерацияланып келеді: *Болгария, Абхазия, Албания, Армения, Алжир, Антрактида, Беларусь, Бахрейн, Бельгия, Боливия, Гвинея* және тағы басқалары.

Шеттілдік экзонимдерді қазақ тілінде транслитерациялау мәселесі дүниежүзілік саяси картадағы заңдылықтар мен өзгерістерді, мектеп оқулықтары мен басқа да анықтамалықтарды жасау барысында туындайды.

Қазақ тілінде кейбір шеттілдік атаулардың қалыптасқан өзіндік атаулары бар. Мысалы: *Жапония, Ұлыбритания, Өзбекстан, Қытай, Түркіменстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Ауғанстан* т.б. Жалпы экзонимдік атауларды жаңа латын әліпбиінде дұрыс жазу, дұрыс дыбыстау тілдік сауаттылықты қажет етеді. Өйткені оларды таңбалаудың өз тәртібі, заңдылығы бар.

Ономаст ғалым Қ.Рысберггеннің айтуынша: «Қазақ тілінің латын графикасына көшуіне байланысты транслитерациялауда тек жалқы есімдерге тән бірқатар өзіндік өзгешеліктер бар. Яғни, кейбір тұстары, әсіресе, шеттілдік атауларға қатысты жалпы ережелік қағидаттарға бағынбайды. Сондықтан кісі аттарына, еліміздің географиялық атауларына, шеттілдік атауларға арнайы ережелер жасалуы тиіс» дейді [1,2].

Шет тілдерден терминдер қабылдағанда шет тілдерден енген халықаралық терминдерді латын графикасы негізінде таңбалау барысы алға шығады. Демек, ендігі кезек әліпби ауыстыру саясатын қолға алу мәселесі тұр. Бұл – ұлтаралық, халықаралық, жалпы дүниежүзілік таралу деңгейі жоғары әрі «тілдік фактілерді» дәл таңбалаудың үлгісі ретінде ресми түрде халықаралық фонетикалық транскрипция болып қабылданған латын жазуы болу керектігін пайымдайды. Транскрипция – белгілі бір тілге тән дыбыстарды дәл беру үшін пайдаланатын жазу, шартты таңба. Мысалы ағылшын тіліндегі мына сөздерді алып көрейік: *Gorge Washington* [Джодж Уошиңтн], *America* [Імерики], *Univercity* [юнивөсити], *Computer* [кімпюті]. Байқап отырсаңыз, мұнда сөздер түпнұсқа тіліндегідей дәлме-дәл дыбысталатындай етіліп таңбаланған. Яғни бұны айтылуы мен дыбысталуы түпнұсқа тілінің фонетикасына барынша сай, дәл өзінше етіп қайталау дейміз. Сондықтан транскрипция бір тілді үйрену немесе сол тілде сөйлеу кезінде пайдаланылатын тілдік құрал. Ал, транслитерация – белгілі бір тілге тән дыбысты екінші бір тілдің орфографиялық заңдылығына лайық белгілеу [3].

Мысалы: *George Washington* [Джордж Вашингтон] *America* [америка], *Univercity* [университет], *Computer* [компьютер]. Транскрипциямен салыстырғанда, бұл жерде керісінше дыбыстар түпнұсқадағыдан «бұзылып», «ауытқып» жеткенін байқаймыз. Біздің көбіне көп жаңылысып жататын тұсымыз осы екеуінің (транскрипция мен транслитерация) ара жігін ажырата бермейтінімізде» [4].

Қорыта айтқанда, латын – әлемді біріктіретін әліпби. Латын графикасы бүгінгі ағылшын тілінің әліпбиі ғой. Әлемде ағылшын тілінде ғана транслитерация жоқ. Қалған елдің бәрінде бар. Транслитерация – әліпби ауыстыру. Дыбысталуына сай басқа әліпбиді қолдану құбылысын осы ғылым зерттейді. Қазақ тілі осыған дейін бірнеше графиканы қолданғаны тарихтан мәлім. Қазақ тілі латын графикасы арқылы бағдарлама тіліне енеді. Демек, әліпбидің ауысқанынан ешқандай қауіп төнбейді. Ал кірме атаулар, яғни шеттілдік экзонимдер қазақ тіліне икемделіп жазылуы тиіс деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Рысберген Қ. Ономастикалық атаулар бірізділікті талап етеді. «Егемен Қазақстан» газеті, 14 тамыз, 2019 ж.

[2] Рысберген Қ. Географиялық атауларды латын графикасында жазу мәселесі. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, – Хабаршы, «Филология ғылымдары» сериясы №1, 2019.

[3]https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_kazakh_language_transliteration_ky_zdarkhan_ryskeldi/27962646.html

[3] Қабшықбайұлы Н. Шетел атауларын жазуда қаншалықты сауаттымыз? <http://ult.kz/post/shetel-ataularyn-zhazuda-kanshalykty-sauattymyz>. 2018 ж.

[4] Туған тілің – тұғырың// <http://anatili.kazgazeta.kz/> 12.02.2015 ж.

МРНТИ16.21.41

Т.Қ.Төлегенов

«Туран» университетінің доценті, ф.ғ.к.,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢАШЫЛ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация. Мақалада қазақ тілін оқытудың жаңаша әдістемесі студенттерге көрсетіледі. Оқуды үйрену барысында, студенттер мәтінді бірнеше мәрте оқиды, оқуға және айтылу ережелерін ерікті түрде игереді. Сондықтан оқыту мен тәрбиедегі жаңа технология инновациялық идеяларды енгізу, жаңарту нысаны болып табылады.

Тірек сөздер: әдістеме, қазақ тілі, ойын түрлері, ұлттық аспаптар, ән айту, рөлдік ойындар, лексика, грамматика.

Т.К.Тулегенов

Доцент университета Туран, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ИННОВАЦИОННАЯ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье раскрывается новейшая методика преподавания казахского языка. В процессе обучения чтению, студенты неоднократно читают текст, свободно осваивают правила чтения и произношения. Поэтому новые технологии в обучении и воспитании являются объектом обновления, внедрения инновационных идей.

Ключевые слова: методика, казахский язык, игровые формы, национальные инструменты, пение, ролевые игры, лексика, грамматика.

T.K.Tulegenov

Associate Professor of Turan University, Candidate of Philological Sciences,
Almaty, Kazakhstan

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article reveals the latest methods of teaching the Kazakh language. In the process of learning to read, students repeatedly read the text, freely master the rules of reading and pronunciation. Therefore, new technologies in teaching and upbringing are the object of updating, introducing innovative ideas.

Keywords: methods, the Kazakh language, game forms, national instruments, singing, role-playing games, vocabulary, grammar.

Бүгінгі күні қазақ тілін кімдерге оқытамыз емес, қалай оқытамыз, оқыту сапасын қалай көтереміз деген мәселелер төңірегінде пікір алмасуымыздың өзі қол жеткен жетістіктер деп білемін. Сондықтан бұл мақалада қазақ тілін оқытудың озық технологияларынан мағлұмат бере отырып, оны саралау қажет. Заманымыздың өзі технологиялар кезеңі болғандықтан, қазіргі таңда оқыту технологияларының түрлері өте көп.

Атап айтсақ: ынтымақтастық технологиясы, ойын арқылы оқыту технологиясы, білім беруді ізгілендіру технологиясы, дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы, оқытудың модульдік технологиясы, дамыта оқыту технологиясы, ақпараттық-коммуникативті технология, деңгейлеп саралап оқыту технологиясы, тірек сигналдар арқылы оқыту технологиясы, проблемалық оқыту, Анатолий Гиннің педагогикалық технологиясы және т.б. тізе берсе технологиялар саны өте көп.

Сіздер мен біздердің мақсатымыз – осы технологиялардың ішінен тиімдісін тауып қолдану. Орыс тілділерге қазақ тілін оқыту барысында аудиторияны яғни курсқа қатысушылар кімдер екенін ескере отырып, салалық қазақ тілімен қатар, әрбір деңгейге байланысты ұтымды әдіс-тәсілдерді қолдану керекпіз. Қазақ тілін оқытуда ойын технологиясының, оның ішінде рөлдік ойын технологиясы өте тиімді деп білемін. Себебі технологияның атауының өзі құлаққа жеңіл, әрі тартымды. Кім болса да – мейлі ол жас бала болсын, ересек адам болсын ынта қоя кіріседі.

Британдық тәрбиеші Джон Локк: «Бұл балаларға арналған ойынға баруға не үйренуге болатын нәрсені айналдыра алатын тамаша өнер», - деді. Бұл тұжырым студенттік аудиторияға да қатысты, өйткені ойын білім беру технологиялары бүкіл әлемде кеңінен қолданылады, әсіресе ағылшын тілін үйренуде[1].

Әртүрлілік кез келген жақсы тренингтің қажетті ерекшелігі болып табылады. Себебі ол оқуға деген қызығушылықты сақтауға көмектеседі және мұғалім үнемі тиімді құралдар мен жұмыс әдістерін іздестіруі керек. Бұл әдістердің бірі – тілдің коммуникативтік функциясын ашу үшін табиғи жағдайлар жасайтын ойындар, қызықты тапсырмалар, юморлық әндер және т.б. арқылы оқытуды ұйымдастыру.

Орыс аудиториясында қазақ тілін оқыту әдістемесі ескірген және консервативті, бұл мәтіндерді есте сақтауға негізделген. Сондықтан ауызша сөйлеуді дамыту тіл үйрету тәжірибесінде маңызды орынға ие болуы керек. Ойынның түрлі түрлері: рөлдік ойындар, режиссерлік, бәсекелестік ойындар, фонетикалық, лексикалық және т.б. Ойынның көмегімен ұғым жақсы дайындалады, лексикалық және грамматикалық материалдар белсендіріледі, ауызша сөйлеу дағдылары дамытылады. Ойын тілін үйренудің әдістері даму перспективаларына ие және жақсы нәтижелер береді.

Ойнату тілін білуге болады. Ойындар белгілі бір грамматикалық немесе лексикалық материалды өту үшін оқушыларды дайындау деңгейіне сай болуы керек. Сабақтың тақырыбына байланысты мен ауызша компонентпен, бәсекелестік ойындармен, талқылаумен айналысатындармен, студенттерге қызығушылық танытатын әндерді, тіл үйренудің жана және ерекше мүмкіндігін пайдаланатын түрлі рөлдік ойындарды қолдандым. Бұл жағдайда сіз ағылшын тілін үйренудің ең жақсы тәжірибесін пайдалана аласыз. Мысалы, тіл үйренудің бастапқы деңгейінің студенттеріне келесі ойындар ұсынылуы мүмкін.

Танысу.

Оқушылар өздерінің аты-жөнін қағазға жазады және мұғалімге береді. Мұғалім оны азайтылған түрде араластырады және оларды оқушыларға таратады. Әрбір студенттің аты-жөні қағаз бетінде қабылданады және оны аудиторияға таныстырады. Мәселен, «Оның аты-жөні: Игорь Сергейұлы, тегі: Петров. Ол бірінші курста оқиды. Ол – Халықаралық Бизнес университетінің студенті. Ол 17 жаста. Ол менеджмент мамандығында оқиды. Ол менеджмент – 124 тобының студенті. Ол – болашақ менеджер». Бұл ойында студенттер оқушыларды қалай таныстыруды үйренеді, қазақ тіліндегі қажетті сөздерді және сөйлемдерді білуге үйретеді, сондай-ақ басқа оқушылар дайындаған таныстардың үлгісін үйренеді. Сонымен қатар олар өздерінің жұмыс лексикасына бейресми сөздер жазады және сөздік қорын кеңейтеді.

Оны көрсетіңіз.

Бұл ойында студенттер екі немесе үш топқа бөлінеді, ал бір студент әр жағынан кетеді. Олар белгілі бір етістіктен тұратын тапсырма бойынша кез келген қозғалысты орындайды. Мысалы, секір, жүгір, оқы, ұйықта, отыр, күлімсіре, ашулан, жаз, жыла, көзінді жұм, ән айт, бұрыл... Бұл ойын ережесі етістіктер тақырыбын оқығанда қолданылады – кез келген әрекетті орындау арқылы, студенттер белгілі бір етістіктерді үйренеді.

Ол не істеп жатыр?

Бұл сабақты етістің тақырыбында да қолдануға болады. Жағдай қарапайым: бір студент тақтаға шығып, әртүрлі қимылдарды орындайды, ал қалғандары етістікте. Мысалы, тұр, жүріп келеді, жүгіріп келеді, отыр, оңға бұрылды, солға бұрылды, жазып тұр... Мұғалім қателіктерді түзетеді, сабаққа белсене қатысу арқылы жауаптарды бағалайды.

Туыстық атаулар.

Әрине, туыстары жоқ адам жоқ, басты тақырыптардың бірі – туыстық қатынас. Сондай-ақ белгілі бір адамның туыстарының есімдері, белгілі бір туыстары және тиісінше, басқалардан өзгеше болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Әрбір студент туыстарының парағына жазады және оларға туыстарының есімдерін жаза білуі керек. Мысалы, әке, ана, қарындас, іні, нағашы, жиен, сіңлі, аға, әпке, ата, немере... Сондай-ақ студенттерге өздерінің асыл тұқымдыларын, шежіре түріндегі ата-бабалардың аттарын жазуды үйретуіңізге болады.

Дауыспен іздеңіз.

Бір студент топтан шығып, топқа теріс қарап тұрады. Қалғандары оған сұрақ қояды. Студент сұраққа жауап беруі және сауалнамашының атын атауы тиіс.

Сипаттама беру – мінездеме.

Тақтаға мысық, ит немесе басқа жануарлардың суреттері орналастырылған. Әр команда сипаттама береді. Көптеген анықтамалармен ұжымды ұтып алыңыз. Бұл ойын сын есімді зерттегенде, сын есімді салыстыру деңгейінде қолданыла алады.

Сөздік қорың қанша?

Онда екі немесе үш команда қатыса алады. Мұғалім берген тақырып бойынша әрбір команда оған белгілі барлық сөздерді жазады және оқушылардың сұрақтарын анықтайтын мұғалімге жауап береді. Мысалы, көкөніс; жеміс-жидек; сын есім; етістік; дәрісханада... Командалар арасындағы бәсекелестік пен бәсекелестікке негізделген бұл бірлескен жазбаша жұмыс осы тақырып бойынша көптеген сөздерді іздейді. Бір конкурстан кейінгі кезге қарай студенттер қосымша сөздерді оқып, есте сақтауға тырысады және бұл ойын сөздік қорын толтырады.

Әңгіме құрастыру.

Мұғалім тақтаға бірнеше сөз жазады. Әрбір студент осы сөздерді пайдалана отырып, өздігінен сөйлем құрастыруы тиіс. Мысалы, оқу, келу, достар, бару, ағылшын тілі, Қазақстан ... Немесе: экономика, пайдалы кендер, бай, кедей, дамыған, ақша, несие, қаржы ... мәтін жазу өнерін дамыту.

Аудармашы.

Бұл ойында студенттер үш топқа бөлінуі мүмкін. Олардың біреуі аудармашы, ал екіншісі қазақ және ағылшын тілдерін біледі. Ойын жағдайын жалғастыру үшін ойынға қатысушылардың орны ауыстырылады. Аударуға арналған тақырыптарды қатысушылар өздері таңдауы мүмкін. Бұл ойын ауызекі тілдесу мен тіл үйренуді дамыту үшін маңызды. Жоғарыда аталған ойындар қазақ тілінің әртүрлі деңгейлерінде топтарда қолданылуы мүмкін. Ол

үшін ойын мазмұны әр түрлі болуы мүмкін және тілдік деңгейге сәйкес күрделене түсуі мүмкін. Ойын студенттердің бір-бірімен байланысуына және мұғалімге тілдік серіктестікте теңдікке жағдай жасайтындығын, оқытушы мен студенттің арасындағы дәстүрлі тосқауылдың бұзылуын қалайды.

Ойын студенттері уайым, сенімсіз оқушыларға сөйлеуге және психологиялық тосқауылдарды жеңуге мүмкіндік береді. Ал жоғары деңгейде оқитын студенттер арасында әр түрлі пікірталастар мен күрделі платформалар қолданып, өз ойларын ашық және көп қырлы білдіруге мүмкіндік береді.

Қазақ тілін оқытудың технологиялық дамытуын айтқанда, ең алдымен «дамыту» деген сөздің түсініктемесін айта кеткен жөн. Педагогикалық энциклопедияға жүгінсек, дамыту дегеніміз ескіден жаңаға, бір сапалы түрден екінші сапалы түрге өтумен сипатталатын қозғалыстың ең жоғарғы түрі.

Негізінде, тек ақпараттық-коммуникациялық технологиялар ғана білім беруді ең жоғарғы сатыға өткізуге қабілетті, сол арқылы оның қозғалысын қамтамасыз етеді. Сондықтан шетел тілін оқытудың технологиялық дамытуы туралы айту заңды болып табылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен енгізіп, қолдану шетел тілін оқытудың мүмкіндігі мен потенциалын арттыра түседі. Кейбір авторлардың пікірі бойынша, оқу құралдарының негізінде жасалған технологияны оқыту үрдісі ретінде қолданылуына бірқатар шектеуліктер қояды. Авторлардың айтуы бойынша, технологиялық тәжірибені қолданып, оқу үрдісін құрастыруға болады, бірақ студенттерді ары қарайғы кәсіби қызметке дайындауға қажетті оқытудың диагностикалық мақсаты ретінде белгілі бір оқу материалы, әрекет тәсілдері ғана қолданыла алды.

Нақтылы бір оқу материалының сапалы меңгерілуі қорытынды бақылау жасауға ыңғайлы. Алайда, оқытушылардың пікірі бойынша, тәрбиелік үрдістің диагностикалық мақсатын белгілеу мүмкін емес. Даму үрдісінде де технологияны қолдануды жоққа шығарғанда осы дәлелдер келтірілген. Зерттеушілер мынадай қорытындыға келеді, тәрбие мен дамуды технологиялық деңгейде ұйымдастыруға болмайды.

Алайда, технология, оның ішінде ақпараттандырылған-коммуникативтік технология, тек студенттерді тәрбиелеудің тәжірибесі мен теориясын жаңартуға белгілі бір объективті жағдай жасап қоймай, сонымен бірге шығармашылық икемді ой-өрісі бар тұлғаларды тікелей дайындайды.

Тәрбие үрдісіндегі диагностикалық мақсаттың мүмкін еместігі туралы дәлелдің еш негізсіз екендігін өз еңбектерінің бірінде ақпараттандырылған білім беру академиясының академигі, п.ғ.д., профессор Г.Қ. Нұрғалиеваның қомақты еңбегі тұлғаның құндылық бейімділігінің педагогикалық диагностикасының мәселелерін ашуға арналған. Г.Қ. Нұрғалиеваның ғылыми мектебі тәрбие мен оқу үрдісіндегі технологиялық білім берудің әртүрлі аспектілерін зерттейді (Ж.Ш.Бақтыбаев, С.И.Ферхо және басқаларының диссертациялық жұмыстары). Білім беру үрдісін технологияландырудың түрлерінің бірі электрондық оқулықтардың тәсілдерінің көптілігі мықты тәрбиелік потенциалы бар білім беретін орта құрастырады [2].

Қазіргі кездегі жаңалықтар білім беру жүйесіне жаңа технологияларды әкелгені баршамызға белгілі. Оған білім стандарты, инновациялық технологиядан іздену, әлемдік білім кеңістігіне ену жұмыстарын жатқызуға болады.

Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Осы міндеттерді іске асыру мақсатында білім беру саласы қызметкерлерінен оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыруын, сондай-ақ қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын педагог-зерттеуші оқытушы болуын қажет етіп отыр.

Қазіргі таңда 80-нен астам педагогикалық технологиялар қолданылып жүр. Оқытудың жаңа технологиясы дегенде, ең алдымен, «инновация», «технология» ұғымдарына тоқталған жөн. «Инновация» ұғымы туралы ғалымдар әр түрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Роджерс инновацияны былай түсіндіреді: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея» десе, ал Майлс: «Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», – дейді [3]. «Инновация» термині латын тілінен алынған, ол «жаңару», «жаңалық», «өзгеру» дегенді білдіреді. ХІХ ғасырдың 30-жылдарында Еуропада жаңа сала, жаңашылдық ғылым пайда болып, ал 50-жылы педагогикалық инновация қалыптасты [4].

Ғалымдар Т.И.Шамова, П.И.Третьякова «Инновация» дегенді былай түсіндіреді: «Жаңа мазмұнды ұйымдастыру, ал жаңалық енгізу дегеніміз – тек қана жаңалықты енгізу, қалыптастыруды анықтайды, ал «жаңаша» деп жаңаның мазмұны, оны енгізудің әдіс-тәсілі мен технологиясын қамтитын құбылыс» делінген [2].

Қазақстанда ең алғаш «Инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол: «Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдау және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынады.

Н.Нұрахметов «Инновация» білімнің мазмұнында, әдістемеді, технологияда, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда, мектеп жүйесін басқаруда көрініс табады деп қарастырып, өзінің жіктемесінде инновацияны, қайта жаңғырту кестесін бірнеше түрге бөледі: жеке түрі; модульдік түрі; жүйелі түрі.

Ендеше «инновация» ұғымы – педагогикалық сөздік қорына ежелден енген термин. Ол кейбір ғалымдардың еңбектерінде «жаңа», «жаңалық енгізу» деп көрсетілсе, кейбіреулер оны «өзгеріс» деген терминмен анықтайды.

Қазіргі күні инновация деп көбінесе жаңа технологияларды, әдістер мен құралдарды жасау және қолдануды айтса, сонымен бірге жаңа идеяларды, процестерді бірлікте жетілдірудің де жүйесі. Сондықтан оқыту мен тәрбиедегі жаңа технология инновациялық идеяларды енгізу, жаңарту нысаны болып табылады.

Оқуды үйрену барысында, студенттер мәтінді бірнеше мәрте оқиды, оқуға және айтылу ережелерін ерікті түрде игереді. Музыка арқылы, яғни ән айту арқылы тілді үйрету өте тиімді. Оқуға түскен студенттер тек қана музыкалық мәдениетті ғана емес, қазақ халқының әдебиетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін де игеретін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру. // Қазақстан мектебі, № 5, 2013.

[2] Бұзаубақова К.Ж. «Жаңа педагогикалық технологиялар». – Тараз 2003 ж. –208 б.

[3] Роджерс Э. Инновация туралы түсінік. // Қазақстан мектебі №4, 2006 ж.

[4] «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 2012 ж.

МРНТИ16.21.47

Б. Зерде

Орталық ұлттар университетінің 2 курс магистранты,
Бейжің, ҚХР

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДА/ДЕ, ТА/ТЕ ШЫЛАУЫ: ҚЫЗМЕТІ МЕН МАҒЫНАСЫ

Аннотация. Қазіргі қазақ тіліндегі *да/де, та/те* шылаулары жан-жақты зерттеліп, олардың қызметі мен лексика-грамматикалық мағыналары айқындалды. Демеулік шылаулар тілдегі айрықша, сөйлемде өзіндік лексика-грамматикалық қызмет атқаратын оқшау тұрған сөздер болып табылады. Мақалада демеулік шылаулардың, оның ішінде *да/де, та/те* шылауының функциясы мен мағыналық қызметі туралы мамандардың пікілері салыстырылып, аталмыш шылау түріне байланысты пікір ерекшеліктері бары анықталды және кейде айтарлықтай айырмашылықтары бары айтылды, қызметтері мен мағыналары нақты мысалдар арқылы дәлелді көрсетілді.

Тірек сөздер: грамматика, шылау, грамматикалық мағына, демеулік шылаулар, шылаулардың қолданысы, сөйлем, шылаулардың сөйлемдегі қызметі, функционалды сипаты, демеуліктердің жазылуы.

Б. Зерде

Магистрант 2 курса, Центральный университет национальностей

Пекин, Китай

ЧАСТИЦЫ ДА/ДЕ, ТА/ТЕ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ФУНКЦИИ И ЗНАЧЕНИЯ

Аннотация. Частицы являются обособленными словами, выполняющими лексико-грамматическую функцию в предложении. В статье рассматриваются функции и смысловая роль частиц да/де, та/те казахского языка. В ходе исследования мы выявили различный подход исследователей относительно функций и лексико-грамматического значения частиц да/де, та/те и сделали обзор их исследований. Также был осуществлен сравнительный анализ с примерами.

Ключевые слова: грамматика, частицы, грамматическое значение, употребление частиц, предложение, функция частиц в предложении, функциональный аспект, правописание частиц.

A. Zerde

Central University of Nations, 2nd year Master's student
Beijing, China

PARTICLES ‘ДА/ДЕ’, ‘ТА/ТЕ’ IN MODERN KAZAKH: FUNCTIONS AND MEANINGS

Annotation. Particles are distinct words that perform a lexico-grammatical function in a sentence. The article discusses the functions and semantic role of particles ‘да/де’, ‘та/те’ of the Kazakh language. In the course of the research, we have found that the views of researchers on the functions and lexical-grammatical value of particles ‘да/де’, ‘та/те’ differ significantly. We have carried out an investigation of their studies and performed comparative analysis with examples.

Keywords: grammar, grammatical value, particles, particle application, sentence, particle function in a sentence, functional aspect, particle spelling.

Қазақ тіл білімін зерттеудегі маңызды мәселелердің бірі – шылау туралы зерттеулер. Шылау сөздер грамматикалық мағына тудыратын тәсілдердің бір түрі болып табылады және өзіндік қасиетке ие. Академиялық жинақта шылау сөздер туралы «тілімізде бір алуан сөз лексикалық мағынадан айырылып, сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің арасындағы қатынасты білдіру үшін немесе сөзге қосымша мағына үстеу үшін жұмсалып, грамматикалық амал ретінде қызмет атқарады», - деп айтылады [1,219 б.].

Ғалым Ахмеди Ысқақов шылауларға: «Сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстыру, құрастыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздердің ұғымдарына әр қилы реңктер үстеп, оларға ортақтасып,

тұлға жағынан тиянақталған, лексика-грамматикалық мағынасы бар сөздер», - деп анықтама береді. Сонымен қатар ғалымдар ортақ сипаты негізінде шылауларды сөз табына қойылатын талаптар тұрғысынан және әртүрлі грамматикалық сипатына қарай үш топқа топтастырған, яғни демеулік шылау, септеулік шылау, жалғаулық шылау [2].

Ал Қытай Халық Республикасындағы Бейжің Орталық ұлттар университетінің профессоры Джан Динджин да өз еңбегінде қазақ тіліндегі шылау сөздерге тоқталып, шылаудың маңызды грамматикалық тәсіл екенін айтып, екі жүзден астам шылауды функциясына қарай: а) *демеулік шылау*, ә) *септеулік шылау*, б) *жалғаулық шылау*, в) *көмекші етістік*, г) *уақыт шылауы*, д) *құрылымдық шылау* деп, алты топқа жіктеп, қолданыстары мен білдіретін мағыналарын жеке-жеке көрсеткен. Сонымен қатар шылау туралы «қазақ тіліндегі біраз сөздердің нақтылы лексикалық мағынасы болмайды, олар сөйлемнің жеке мүшесі бола алмайды, жеке сөз, сөйлем ретінде қарастыруға келмейді, тек абстракт-грамматикалық мағынаны үстейді», - деген қорытындыға келген [3].

Енді **қазақ тіліндегі демеулік шылауларға** арнайы тоқталып өтейік.

Демеулік шылаулар – шылаулардың бір түрі ретінде маңызы зор сөздерге жатады. Ол жалғаулық шылау және септеулік шылау секілді сөзбен сөзді, сөйлеммен сөйлемді өзара байланыстыру үшін, олардың арасындағы мағыналық қатынастарды көрсету үшін жұмсалмайды, олар жалпы сөйлемге немесе сөйлемдегі өзі тіркескен сөздерге қосымша мағына үстейді.

Академиялық жинақта демеуліктер өздері тіркескен сөзге қосымша мағына үстейді деп, демеуліктерді алты топқа бөлген [2]:

1. Сұраулық демеуліктер	<i>ма, ме (ба, бе, па, пе), ше</i>
2. Күшейту, даралау мағынасындағы демеуліктер	<i>да, де (та, те), -ақ, әсіресе, болса</i>
3. Тежеу мағынасындағы демеуліктер	<i>ғана, тек</i>
4. Қарсы қою, салғастыру мағынасындағы демеуліктер	<i>түгіл, тұрсын, тұрмақ, құрылым</i>
5. Көңіл-күйін білдіретін демеуліктер	<i>-ай, -ау</i>
6. Модальдық демеуліктер	<i>ғой, екеш, -мыс</i>

Ал осы пікірді белгілі ғалым А.Ысқақов еңбегінде нақтыланғанын байқауға болады, ғалым «демеуліктер деп өздері тіркесетін сөздерге әр қилы қосымша реңктер (мағыналар) жамайтын сөздерді айтамыз», - деген анықтама береді. Солай дей келе демеулік шылауды жеті топқа бөледі [2]:

1. Сұраулық демеуліктер	<i>ма (ме, ба, бе, па, пе), ше</i>
2. Күшейткіш демеуліктер	<i>-ау, -ай, -ақ, да (де, та, те)</i>
3. Нақтылық демеуліктер	<i>қой (ғой), -ды (-ді, -ты, -ті)</i>
4. Шектік демеуліктер	<i>қана (ғана), -ақ</i>

5. Болжалдық демеуліктер	-мыс (-міс), -ау
6. Болымсыздық демеуліктері	түгіл, тұрсын, тұрмақ
7. Қомсыну демеулік	екеш

Б.Қ. Момынова, Ж.Б.Сәткенова сынды ғалымдардың оқу құралында осы сөздердің қызметі мен мағынасы туралы «сөздердің, сөйлемдердің мағыналарын дәлелдеу, оларға қосымша сұраулық, күшейткіш, шектік, болжалдық, болымсыздық мағыналық өң беру үшін жұмсалатын шылауларды демеуліктер», - деп көрсеткен [3].

Профессор Джан Динджин демеуліктерді жалпы сөйлемге немесе сөйлемдегі кейбір сөздерге ұқсамайтын лебіздік мәндерді үстейді деп, өз ішінен сегіз топқа жіктеген [4].

Бұл ғалымның пікірі қазақстандық ғалымдардың пікірлерінен өзгеше түзілгені алдыңғы бөліністен де, төмендегі бөліністен де байқалып тұр:

1. Сұраулық демеуліктер	ма (ме, ба, бе, па, пе), шы (ші)
2. Ескерту демеуліктері	бар зой, болса, ә, жә
3. Тежеу, күшейткіш демеуліктері	қана (ғана), -ақ, тек
4. Модальдылық демеуліктер	-мыс (-міс), -ау, -ай, өзі, тіпті, әйтеуір, бәрібір, де, деші, десеңші, десеңізі
5. Әсерлеткіш демеуліктері	әуел десең, әуелі, қыл аяғы, екеш
6. Білгіш демеуліктері	екен, қой (зой), тұрса, да (де, та, те), әрине, әлбетте, білем, әсілі, деген, дегенің, дегеніміз, болады, болатын, болып табылады, болып есептеледі, болып саналады, келеді
7. Белгісіздік демеуліктер	бәлкім, бәлки, болар, шығар, көрінеді, ұқсайды, сияқты, сықылды, секілді, дейді, шамамен, мөлшермен, болмасын, зады, тегі, сірә, зайыры
8. Болымсыздық демеулігі	емес

Да, де, та, те демеулігінің функционалды сипаты. Шылаулар қатарындағы **да, де, та, те** шылауының қолданыс көлемі кең. Бірде жалғаулық шылау, бірде демеулік шылау қатарында қолданылады. Мысалы:

Оның әкесі де, өзі де ғылыммен айналысады.

Ол қанишалықты шаршап жүрсе де, үйіндегілерге білдірмей, тоқтаусыз жұмыс істеуде.

Ол келсе де, келмесе де бүгінгі іс-шара уақытында өте береді.

Сонда оның айтқаны дұрыс де.

Амал жоқ, өмір деген осындай қуаныш пен қайғыға толы болады да.

Көркем табиғатқа тамсанып жүріп, сөмкенің қайда қалғанын да білмеймін.

Мұндағы алдыңғы үш сөйлемде **да, де, та, те** шылауы жай сөйлемді

құрмаластырып, белгілі жалғаулық мәнін білдіріп, жалғаулық шылау қызметін атқарады. Соңғы үш сөйлемнен де бұл демеуліктерді алып тастасақ, сөйлемнің беретін жалпы мағынасы өзгермейді. Бірақ бұл шылауларды қосқан кезде сөйлемде бөлек лебіздер, мағыналар үстемеленіп тұрады. Яғни бұдан демеулік шылаудың атқарып тұрған қызметін көруге болады. Демек, **да, де, та, те** шылаулары жалғаулық және демеулік шылаудың қызметін атқарады. Бұл мақалада **да, да, де, та, те** шылауының демеулік қызметі ашып көрсетілетіндіктен, осы мәселеге арналғандықтан, олардың жалғаулық ерекшелігі көп тоқталуға, арнайы қарастыруға жатпайды.

Да, де, та, те демеуліктерін топтастырғанда ғалымдардың топтастыру негіздерінің бір-бірінен өзгешеліктері қандай болса, топтастыру да өзіндік ерекшелікке ие. Академиялық жинақта **да, де, та, те** демеуліктерін күшейту, даралау мағынасына қарай топтап, сөйлеушінің өз ойын, өз сөзін күшейте айтуда жұмсалады деп көрсеткен. А.Ысқақов бұл демеуліктерді күшейткіш демеуліктер қатарына қосып, күшейту мәнін беру үшін қолданылып, тек бір сөзге ғана қатысты болып, сол сөзді басқа сөздерден бөліп күшейту мәнін үстейді, - дейді. Сонымен қатар тәптіштей, айқындай түсу, анықтап көрсету мағынасын үстейді, негізгі етістік пен көмекші етістік тіркесінің аралығында болғанда, сол іс-әрекеттің тіпті тез, дереу болатынын көрсетеді, - деп айтқан [2].

Профессор Джаң Динджиң демеулік шылауын жіктегенде **да, де, та, те** демеулік шылауын **білгіш демеулік шылау** қатарына және **де** демеулік шылауын **модальдылық демеулігіне** жіктеп, қолданыстары мен беретін мағыналарын жеке-жеке ашып көрсеткен[5].

Мәліметтерге сүйенгенде, **да, де, та, те** шылауларының күшейткіш мәнін білдірудегі мағынасы туралы көп айтылып, осы факторға көп тоқталғандық байқалады. Яғни сөйлеушінің өз сөзін, ойын күшейту, бір сөзге ғана қатысты болып, сол сөзді өзге сөздерден бөліп күшейту сынды ерекшелігі көбірек айтылған.

Профессор Джаң Динджиң өз еңбегінде **да, де, та, те** демеуліктерінің себеп-салдар құрмалас сөйлемнің соңында келіп, күшейткіш лебізін білдіретінін және іс-әрекеттің себебін білдіретін құрмалас сөйлемнің алдыңғы жай сөйлемінің соңында келіп, мұндай себеп болмаса нәтиженің керісінше болатынын күшейте көрсететінін ерекшелеп айтқан. Мысалы: *Қарбалас болып, жақсы дайындала алмадым да, әйтпесе сөзсіз жүлдені жеңіп алар едім.*

Ғалымдардың еңбектеріндегі пікірлерді қорытындылағанда және күнделікті қолданыстарына назар аударғанда, күшейткіш мәнін білдіру **да, де, та, те** демеуліктерінің негізгі функциясының бірі және тағы да басқа үстеме мағыналардың бар екендігін байқауға болады. Енді осы келтірілген пікірлерге, айтылғандарға орай мәселеге осы қырынан қарау маңызды.

Да, де, та, те демеуліктерінің қызметі:

- хабарлы сөйлемнің соңында келіп, әсерлену, тебірену, толқу көңіл-күйлерін үстейді. Мысалы, *Қайғы мен қуанышқа толы өмір деген осы*

да! - деген сөйлемде **да** демеулігінің қосылуы арқылы хабарлы сөйлемге белгілі дәрежеде толқыған, әсерленген мағыналық реңктің жамалғанын байқауға болады.

- екі етістіктің арасында я ортасында келіп, екі іс-әрекеттің біріншісінің аяқтала салуымен, екінші іс-әрекеттің бірден орындалуын білдіріп, екі іс-әрекеттің арасындағы уақыттың қысқа екенін көрсететін қызметі бар. Мысалы, *Ол үйге барды да кетті. Ерлан суды құрқылдатып жұтты да, қайта шығып кетті.*

- сөйлемнің соңында келіп, кекету, мысқылдау мәнін үстейді. Мысалы, *Оның айтқаны сөз болыпты да! Ол болмаса жер шары айналмай қалады де.*

- әсерлеу және нақтылау мәнін беру үшін жұмсалады.

Профессор Джан Динджин еңбегінде **да/де, та/те** шылауының әдеттегі жағдайда орындалмайтын іс-әрекетті білдіретін сөйлемнің соңындағы *-ып, -п* формалы етістік пен көмекші етістіктің арасында келіп, іс-әрекеттің межеден асып түскенін әсерлеп көрсету ерекшелігін айтқан. Мысалы, *Оның әңгімесін естіп отырып, бір тәуліктің қалай өткенін де білмей қалдық.*

- белгілі бір қарапайым іс-әрекеттің орындалмауын білдіретін сөйлемде, сөйлем соңындағы етістіктің болымсыз формасынан бұрын келіп, әсерлі, кекету және таңырқау көңіл-күйін білдіретін мағына үстейді. Мұндай қолданыс хабарлы сөйлемде де, сұраулы сөйлемде де кездеседі. Мысалы, *Ол көршілес ауылдарға да барып көрмеген. Ол мұндай классикалық музыканы да естіп көрмеген?!*

- кейде хабарлы сөйлемнің соңында келіп, айтылған іс-әрекеттен жаңа ғана хабардар болып, сөйлеушінің енді ғана мән-жайын түсінгенін білдіреді. Мұндай ерекшелігін білдіретін **де** демеулігін профессор Джан Динджин еңбегінде *модальдылық демеулігі* деп **де** етістігінің шылауланған түрі ретінде қарастырған.

Сонымен қатар ауызекі тілде **да, де, та, те** демеуліктерінің қайталанып айтылып келетін қолдануы да кездеседі. Бұл демеуліктерінің қайталануы арқылы, әдетте, бір іске тіпті құштар көңіл-күйінің тебіренген, шаттанған, белгілі нәтижеге қол жеткізуге ынтық т.б. көңіл-күйлерін білдіреді. Санының көбеюіне қарай мұндай көңіл-күйлер де күшейе түседі. Мысалы, *Менде де (де) сенімен бірге ауылға қайту ниетім бар.*

Қорыта айтатын болсақ, **да, де, та, те** демеуліктерінің қолданыс көлемі кең, ал мағыналық тұрғыдан күшейткіш, әсерлеу, кекету, таңырқау, белгілі іс-әрекеттің біріне соң бірі іле-шала орындалуы сынды мағыналарды үстейтінін көруге болады. Бұдан тыс бұл демеуліктер қайталану арқылы да ауызекі сөйлеуде әр түрлі мағыналарды білдіреді.

Енді демеуліктердің жазылуына байланысты аз ғана ақпарат айта кетсек болады. ҚР Білім және Ғылым министрлігі, Ғылым комитеті мен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2019 жылдың 30 тамызында ұсынған, осы институттың Ғылыми кеңесінде мақұлданған «Қазақ емлесінің негізгі ережелерінде» шылаулардың жазылу ерекшелігі арнайы бір

параграфпен, бөлек жазылатын сөздер ішінде берілген, онда: «Толық мағыналы сөзбен тіркескен *сайын, кейін, бұрын, дейін, шейін, мен, пен, қой, зой, да, де, та, те, ма, ме, ба, бе, на, не, ше* шылаулары бөлек жазылады: *jyl sayyn, ai sayyn; sabaqтан keiin, kezdeskennen keiin; budan buryn, ákeden buryn; jinalysqa deiin, keshke deiin, túске sheiin; qalam men qaғaz, kitap pen dápter; aita ғoi, kóre ғoi; taqтай da, men de; qaryndash ta, úkimet te; Bar ma? Teri me? Jaýap pa? Kóp pe? Az ba? Kem be? Sen she?*

Ескерту. Ма (ме, ба, бе, на, не) сұраулық шылауы түбір мен қосымша арасында қолданылғанда *мы, ми, бы, би, ны, ни* болып өзгерген қалпында бірігіп жазылады: *Baramysyń? Kelemisiń? Sultanbysyń? Tólenbisiń? Qazaqpysyń? Ózbekpisiń?*

Міне, қорыта келгенде, *да/де, та/те* шылауының функциясы мен мағыналық қызметі туралы мамандардың пікілері салыстырылып, аталмыш шылау түріне байланысты пікір ерекшеліктері мен кейде бөлінісіне байланысты айтарлықтай айырмашылықтары бары айтылды, қызметтері мен мағыналары нақты мысалдар арқылы дәлелді түрде көрсетілді. Яғни демеулік шылаулар тілдегі айрықша, сөйлемде өзіндік лексика-грамматикалық қызмет атқаратын оқшау тұрған сөздер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақ ССР Ғылым Академиясы. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1967. – 236 б.

[2] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

[3] Момынова Б.Қ., Сәткенова Ж.Б. Қазақ тілінің морфологиясы. РОӘК бекіткен. – Алматы: 2014. – 280 б.

[4] Джаң Д. Қазіргі қазақ тілінің қолданылмалы грамматикасы. – Пекин: «Орталық ұлттар университеті» баспасы, 2018. – 320 б.

[5] Джаң Д. Қазіргі қазақ тілінің шылау сөздері. – Пекин: «Ұлттар» баспасы, 2003. – 414 бет.

МРНТИ16.21.47

Е. Искаков

Аудармашы, Ұлттық аударма бюросы
мемлекеттік саясат магистрі (Дж.Вашингтон Университеті, АҚШ)
Алматы, Қазақстан
yerlan.iskakov@gmail.com

**АУДАРМАШЫ ТӘЖІРИБЕСІНЕН:
АҒЫЛШЫН КЕЛІСІМШАРТ ҚҰҚЫҒЫ ТЕРМИНДЕРІН ҚАЗАҚ**

ТІЛНЕ АУДАРУ

Аннотация. Мақалада ағылшын келісімшарт құқығына қатысты мәтіндердің сөздік құрамы мен стильдік ерекшеліктеріне, заң мәтіндерін аудару тәсілдеріне қысқаша шолу жасалған. Негізгі терминдердің қолданыстағы қазақша нұсқалары, баламалары көрсетілген. Құқық, заң мәтіндері өзге әдеби мәтіндерден, ең алдымен, лексикалық құрамымен ерекшеленіп тұрады.

Тірек сөздер: ағылшын тілі, ағылшын құқығы, терминология, аударма тәсілдері, трансференция, калька, қазақша балама, дублет сөздер.

Е. Искаков

Переводчик, Национальное бюро переводов
Магистр государственной политики
(Университет Джорджа Вашингтона, США)
Алматы, Казахстан.
yerlan.iskakov@gmail.com

ИЗ ОПЫТА ПЕРЕВОДЧИКА: О ПЕРЕВОДЕ ТЕРМИНОВ АНГЛИЙСКОГО КОНТРАКТНОГО ПРАВА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В статье рассматриваются лексические и стилистические особенности английских юридических текстов, в частности текстов в сфере контрактного права. А также основные приемы и примеры их перевода на казахский язык. Правовые тексты отличаются от других литературных текстов, прежде всего, лексическим составом.

Ключевые слова: английский язык, английское право, терминология, приемы перевода, трансференция, калька, казахские эквиваленты, слова дублеты.

Е. Iskakov

Translator, National Translation Bureau
Master in Public Policy
(George Washington University, USA)
Almaty, Kazakhstan.
yerlan.iskakov@gmail.com

FROM THE TRANSLATOR'S EXPERIENCE: ON TRANSLATING ENGLISH LEGAL TERMS (CONTRACT LAW) INTO THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article examines the lexical and stylistic features of English legal texts, in particular texts in the field of contract law. As well as the main techniques and examples of their translation into Kazakh. Legal texts differ from other literary texts primarily in their lexical composition.

Keywords: English language, English law (common law), terminology, translation techniques, transference, calque, Kazakh equivalents, legal doublets.

Бүгінгі таңда ағылшын тілінің халықаралық қатынас, соның ішінде халықаралық бизнес тіліне айналғанын ешкім дауламас. Әлемдегі бірқатар ірі банктер мен қаржы ұйымдарының орталық кеңселері Лондонда орналасқан. Осы мекемелердің ресми құжаттарды ағылшын құқығы ережелеріне сай рәсімдеуді талап ететіні бұрыннан белгілі, бұл заңды да. Қазір ағылшын құқығының беделі жоғары. Нарықтық, іскерлік байланыс орнататын тараптардың оған сенімі де мол.

Ағылшын құқығы, әсіресе, келісімшарт құқығы саласының дамуына үлкен ықпал еткенін атап өткен жөн. Халықаралық мәміле жасасатын тараптардың өз елінің құқықтық нормаларымен қатар ағылшын құқығына да иек артуы қалыпты жағдайға айналды.

Мұндай үрдістен Қазақстан да тыс қалған жоқ. Елімізде жақында ашылған «Астана» халықаралық қаржы орталығының ағылшын құқығы қағидаларын басшылыққа алатыны мәлім. Орталықтың ресми тілі – ағылшын тілі. Осыған орай ағылшын құқығына, атап айтқанда келісімшарт құқығына қызмет бабымен болсын, жалпы мәлімет алу мақсатында болсын қызығушылық танытатындар саны артпаса, азая қоймас.

Аударма арқылы осы саланың қыр-сырын түсіндіріп, негізгі ұғымдары мен терминдерін қазақшалау қажет екені де даусыз.

Құқық, заң мәтіндері өзге әдеби мәтіндерден, ең алдымен, лексикалық құрамымен ерекшеленіп тұрады. Олардың ең басты айырмашылығы – терминология. Құқық саласының қалыптасқан, мамандарға түсінікті, белгілі бір ұғымды дәл сипаттап беретін өз терминдері бар. Заң мәтіндері осындай терминдерге бай.

Осы саладағы ағылшын терминдерін қазақ тіліне аударудағы басты қиындық екі елдің құқықтық жүйелерінің әртүрлі болуымен байланысты. Бір-біріне ұқсамайтын құқықтық жүйелерді салыстыра зерттеп, заң мәтіндерін аударуға кірісетін адам сол екі жүйені еріксіз «келістіруге» ұмтылғандай болады.

Аударма барысында бірден көзге түсетін жайт – жалпы қолданыстағы ағылшын сөздерінің заң мәтіндерінде әдеттен тыс мағынада жұмсалуды (мысалы, *instrument* – аспап, құрал емес, *ресми құжат*; *action* – әрекет емес, *талап-арыз*). Ағылшынның *authority* деген сөзі әдетте «өкілеттік», «билік», «бедел» немесе «өкілетті орган», кейде «рұқсат» деген мағынаны білдіреді. Ал ағылшын құқығында бұл сөз «*сот шешімі*», «*прецедент*» деген мағынада

қолданылады. *Authority* термині тек сот шешімдерін ғана емес, сонымен қатар заңдарды, жарлықтар мен әкімшілік қаулыларды да қамтиды. Осыларды жинақтап, *authority* терминін контекстке қарай «құқықтың қайнар көзі» деп те аударуға болады[1].

Ағылшын келісімшарт құқығының *contract* (келісімшарт) *offer* (оферта) *acceptance* (акцепт) сияқты негізгі ұғымдарымен қатар *consideration* деген тірек термині бар. Екі не одан көп тараптың келісімшарт жасасу жайы сөз болатын мәтіндерде осы *consideration* термині жиі ұшырасады. Жалпылама мағынада бұл сөз бір нәрсені «мұқият қарау», «талқылау», «ой елегінен өткізу» дегенді білдіреді. Ал келісімшарт құқығында бұл сөз келісуші тараптың қарсы тарап пайдасына қандай да бір әрекетке баруға (бармауға), ақы төлеуге т.б. міндеттемесін білдіреді. Қазақ тіліндегі терминологиялық сөздіктерде, нормативтік-құқықтық актілерде бұл терминнің «ыңғайласпа қанағаттандыру», «қарсы ұсыным» (қарсы тарапқа деген мағынада), «бір-біріне бір нәрсе беру» деген баламалары кездеседі.

Ағылшын тіліндегі заң терминдерінің дені, соның ішінде жаңа ғана аталып өткен тірек терминдері – латын, француз тілінен енген кірме сөздер. Қазіргі құқық саласының сөздік қорына кірген француз сөздері ағылшын тіліне бейімделіп, таңбалануы мен дыбысталуы жағынан өзгеріске ұшыраған, мысалы: фр. *offre* – ағыл. *offer*; фр. *accepter* – ағыл. *acceptance*; фр. *voider, vuide* – ағыл. *void* (жарамсыз, заңдық күші жоқ).

Осы ретте латын сөздерінің біразы мұндай өзгеріске түспей, сол қалпында жазылып, айтылып жүрген жайы бар. Ағылшын тілінде қандай да бір құқықтық ұғымды, доктринаны екіұдай мағынада қолдануға жол бермей, латын сөздері мен сөз тіркестері көмегімен қысқа да нұсқа жеткізудің дәстүрі берік сақталып келеді. Мысалы: *pacta sunt servanda* (лат. «шарттар орындалуы тиіс» – шарттың міндетті күші); *prima facie* (лат. «бір қарағанда» – басқаша дәлел, терістейтін айғақ келтірілмесе, дұрыс, шын деп қабылданатын дерек, тұжырым); *quantum meruit* (лат. «атқарылған жұмысқа әділ ақы төлеу» – көрсетілетін қызметтер үшін төленетін сома сол қызметтердің объективті құнын ескеріп есептелуі тиіс); *dictum* (көпше түрі *dicta* – істі қараған судьяның нормативтік шешімге жатпайтын пайымы. *Dictum* сотта қаралған істің мәні бойынша шығарылған шешімге жатпайды, дегенмен басқа судьялар оған міндетті түрде көңіл бөледі, іс бойынша шешім шығарғанда басшылыққа алады); *ab initio* (лат. «басынан, о бастан»); *void ab initio* – басынан жарамсыз, яғни келісімшарттың о бастан заңдық күші жоқ екенін білдіреді)[2].

Ағылшын тіліндегі заң мәтіндерінде дублет сөздер де аз емес, мысалы: *terms and conditions, null and void* т.б. Осындай мағыналас сөздердің қатар тұрып, дублет ретінде қолданылуы – құқық тіліне тән стильдік ерекшелік. Кезінде кірме сөздің мағынасын нақтылай түсу үшін қасына дәл сондай мағына беретін баламасы жазылған. Ағылшын дублеттері осылай пайда болған деген тұжырым бар. Осы жайтты ескеріп, аталған тіркестерді қазақ тіліне бір сөзбен-ақ аударуға болады: *terms and conditions* – талаптар мен шарттар емес, *талаптар* (бұл тіркес келісімшарт талаптарын білдіреді); *null*

and void – маңызсыз және заңдық күші жоқ емес, *жарамсыз* немесе *заңдық күші жоқ* (бұл да келісімшартқа қатысты айтылатын тіркес).

Енді осы терминдерді аудару тәсілдеріне тоқталып өтсек. Жалпы заң мәтіндерін аудару көркем аудармаға тән тапқырлық пен техникалық аудармаға тән терминологиялық дәлдікті талап етеді десек, артық айтқан емес. Аударманың өзге салаларында қолданылатын әдіс-тәсілдер заң терминдерін аударуда да қолданылады. Құқық саласындағы аудармада жиі қолданылатын мынадай тәсілдерді бөліп көрсетуге болады: сөзбе-сөз аудару (калькалау), трансференция (транскрипция), балама табу, сипаттау және түсіндірме беру.

Сөзбе-сөз аудару (калькалау) – аударманың ең көне әрі ең қарапайым тәсілі. Ол жекелеген сөздерді, сөз тіркестері мен сөйлемдерді аударуда қолданылады. Бұл – терминологиядағы қиындықтарды еңсерудің кең тараған амалы. Ағылшын келісімшарт құқығы ортақ құқық жүйесіне кіреді. Мұндағы «ортақ құқық» – ағылшынның *common law* деген терминінің сөзбе-сөз аудармасы. Бұл терминнің қазақ тіліндегі ресми құжаттарда «жалпы құқық» деп аударылған нұсқасы да кездеседі. Осы *common* сөзі ағылшын құқығының бүкіл Англияға (заң жүзінде Англия мен Уэльске) ортақ екенін білдіріп тұрғандықтан, «ортақ құқық» деген нұсқаның әлдеқайда ұтымды, түсінікті екенін атап өту қажет. Сөзбе-сөз аудару не калькалаудың жарқын мысалы – ұйым (сот органдары) аттарын, ағылшын судьяларының атақ-дәрежелерін аудару. Мысалы: *Supreme Court* – Жоғарғы сот, *Crown Court* – Корона соты, *Queen's Counsel (QC)* – Корольдік адвокат (Король адвокаты), *Court of Queen's Bench* – Корольдік орындық соты т.б. Бұл тәсілді аударма тілінің сөздік қорын байытуға септігін тигізетін амал деп қарастыруға болады. Уақыт өте келе, аударма тіліне калькалау арқылы енген терминдер сіңісіп, олардың аударма екені байқалмай қалуы да мүмкін. Дегенмен бұл тәсілді қолданғанда, әсіресе тұтас бір сөйлемді тәржімалағанда, сақтық танытқан абзал: аудармада түпнұсқа мәтін мағынасына нұқсан келсе, аударма тіліндегі мәтін мәнсіз, ұғынықсыз болса, сөзбе-сөз аудару тәсілін қолдануға болмайды[3].

Трансференция (кейде бұл әдісті *транскрипция* деп те атайды). Бұл – түпнұсқа тілдегі сөздің аударма тілінде (өзіміздің құқықтық жүйеде) баламасы табылмағанда қолданылатын тәсіл. Яғни шетел термині аударма тіліне трансференцияланады – кірме сөзге айналады. Мысалы: *estoppel* – эстоппель (наразылық білдіру құқығынан айыру); *magistrate* – магистрат (Англия мен Уэльсте бірінші, төменгі инстанция соттарының судьясы, татуластырушы судья); *precedent* – прецедент (соттың бұрын қаралған іс бойынша шығарған шешімі, осы шешімге басқалардың сілтеме жасап, оны басшылыққа алуы); *representor* – репрезентор (мәлімдеме жасаған, қарсы тарапты сендірген тарап); *champerty* – чеперти (сотта дауласушы тараптың біреуі жеңген кезде түсетін пайданың бір бөлігін алуға келісіп, аталған тарапқа заңсыз қолдау көрсету)[4].

Аударма тіліне шетел сөздерінің енуіне қарсылық білдіріп жүрген мамандардың бұл тәсілді құптай қоймайтыны ғажап емес. Бұл тәсілге жүгінуге мәжбүр болған аудармашылар өздерінің «жеңілгенін» мойындағандай

болады-мыс. Құп. Дегенмен аудармада трансференция (транскрипция) әдісін қолданбасқа болмайтын жағдайлардың да бар екенін естен шығармаған жөн. Бұл тәсіл сауда белгілерін, адам аттарын, топонимдерді, мерзімді басылым аттарын, компания аттарын т.б. дұрыс жеткізудің бірден-бір құралы. Осы тәсілді құптайтын мамандар аудармашы трансференция әдісіне жүгіну арқылы түпнұсқа тілге, сол мәдениетке құрметін білдіреді деген де пікір айтып жүр. Заң мәтіндерін аударғанда бұл тәсіл жана құқықтық ұғымды белгілеу үшін немесе, аударма тілінде ұқсас темін болғанымен, коммуникация сапасын жақсарту мақсатында шетел терминін «импорттау» үшін қажет.

Шетел терминдерін қызмет аясына, сипатына қарай аударудың тағы бір кең тараған әдісі – *балама табу*. Дұрыс балама табудың бір жолы – мәдени сипаты бар сөзді, шет елдің құқықтық жүйесіне тән терминді аударма тілінде түпнұсқадағы мәдени сипатынан айыру, жалпылама сипаттағы сөзге ауыстыру. Мәселен, ағылшындардың құқықтық лексиконында *tribunal* деген сөз бар. Бұл сөз қазақ тілінде де қолданылады. Алайда бізде бұл сөз, көбінесе, әскери қылмыскерлерді жауапқа тарту мақсатында арнайы құрылған сот органын – төтенше сотты білдіреді (мысалы, Нюрнберг трибуналы, Гаага трибуналы). Сондықтан ағылшын тіліндегі мәтінде көрсетілген сот органының аталған төтенше соттарға қатысы жоқ екені белгілі болса, *tribunal* терминін «трибунал» деп кірме сөзге айналдырмай, өзімізге түсінікті «*сот*», «*арнайы юрисдикция соты*» деп аударған дұрыс. Өйткені ағылшын тілінде *tribunal* сөзі түрлі деңгейдегі соттарды білдіретін жиынтық термин ретінде қолданылады. Сондай-ақ бұл термин контекстке қарай «судья» немесе «арбитраждық сот» сөздерінің синонимі ретінде жұмсалуды мүмкін, мысалы: *Employment Appeal Tribunal* – Еңбек даулары жөніндегі апелляциялық сот.

Заң терминдерін сипатына қарай баламасын тауып, анықтама беріп аударуға да болады. Ағылшын келісімшарт құқығында тараптар жасасқан мәміле міндетті түрде жазбаша рәсімделуі керек деген жалпы талап жоқ. Келісімшарттардың кейбір түрлері ғана (мысалы, жер сату, жерге меншік құқығын табыстау туралы мәмілелер) жазбаша жасалуы тиіс. Мұндай келісімшарттарды *deed*, кейде *specialty* деп атайды. Бұларды «дид», «спешалти» деп транскрипцияламай, қазақ оқырмандарына түсінікті болатын тіркестер арқылы аударып, түпнұсқа сөзді қасына жақшаға алып жазуға болады: *ресми шарт*, *ресми келісімшарт* (*deed*, *specialty*). Ресми шарттың *covenant* деген де атауы бар, оны қазақша «*мөр басылған шарт*» деп беруге болады.

Кейде терминді аударып, баламасын көрсетіп қана қоймай, оған қысқаша түсініктеме беріп кету артық болмайды. Жоғарыда аталған трансференция тәсілімен берілген кірме сөздердің қасына (мысалы, *promisor*, *champerty* терминдеріндегідей) қазақ тіліндегі анықтамасын жақшаға алып жазуға болады. Бұл түпнұсқа мәтіннің мағынасын дұрыс түсінуге, оны дәл жеткізуге мүмкіндік беретін әдіс.

Көріп отырғанымыздай, аударма дайын баламаны ойланбай қолдануды емес, ізденуді, бар баламаларды салыстырып талдауды, ішінен жұмыс

мақсатына, аударылатын құжат мазмұнына сай келетін оңтайлы нұсқаны анықтауды қажет етеді. Осындай жүйелі жұмыс дұрыс жолға қойылып, қызығушылық танытқан барлық тараптардың қолдауын табады деген үміттеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Neil Andrews. Contract Rules: Decoding English Law. Intersentia, 2016.
- [2] Black's Law Dictionary. Eighth edition, 2004.
- [3] Санников Н.Г. Английское контрактное право. 2-е изд., испр. – М.: Р. Валент, 2017. – С. 191.
- [4] Айвори И. Использование английского права в российских сделках /Иен Айвори, Антон Рогоза. – М.: Альпина Паблишер, 2012. – С. 136.

МРНТИ 16.01.33

А. Абжанова

Лектор, доцент кафедры «Языки»,
Казахская академия транспорта и коммуникации
имени М.Тынышпаева.
Алматы, Казахстан

МЕТОДЫ И ПРЁМЫ РАБОТЫ С ТЕРМИНАМИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье описываются многообразие и особенности приемов терминологической работы при изучении всех разделов русского языка. Практическое значение изучения терминологии заключается в том, что оно раскрывает термин как элемент словарной системы, положительно влияет на осознание учащимися специфики остальных единиц языка, воздействует на овладение орфографическими навыками, является базой обогащения словарного запаса учащихся. Изучение терминологии развивает внимание учащихся к значениям и употреблению слов.

Ключевые слова: термины, терминология, дефиниции, классификация, анализ, лингвистическая картина мира, лексика, методы и приёмы.

А. Әбжанова

М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы
тілдер кафедрасының доценті, лектор.
Алматы, Қазақстан

ОРЫС ТІЛІ САБАҒЫНДА ТЕРМИНДЕРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада орыс тілінің барлық бөлімдерін оқу кезінде терминологиялық жұмыс тәсілдерінің көптүрлілігі мен ерекшеліктері сипатталады. Терминологияны оқытудың тәжірибелік маңызы терминді сөздік жүйесінің элементі ретінде ашып көрсетеді, оқушылардың басқа тіл бірліктерінің ерекшеліктерін түсінуіне оң әсер етеді, орфографиялық дағдыларды меңгеруге әсер етеді, оқушылардың сөздік қорын байыту негізі болып табылады. Терминологияны оқыту оқушылардың сөздердің мағыналары мен қолданылуына зейінін дамытады.

Тірек сөздер. терминдер, терминология, дефинициялар, классификация, талдау, әлемнің лингвистикалық көрінісі, лексика, әдістер мен тәсілдер.

A. Abzhanova

Lector, Associate Professor of the Department of Languages,
Kazakh Academy of Transport and Communication named after
M. Tynyshpayev.
Almaty, Kazakhstan

METHODS AND TECHNIQUES OF WORKING WITH TERMS AT THE RUSSIAN LANGUAGE LESSONS

Annotation. This article describes the diversity and features of the methods of terminology work in the study of all sections of the Russian language. The practical significance of the study of terminology is in exposing the term as an element of the dictionary system. It has a positive effect on the awareness of students to the specifics of other units of language that influences the acquisition of orthographic skills, being the basis of enriching students' vocabulary. Learning the terminology develops students' focus on the meanings and use of words.

Keywords: terms, terminology, definitions, classification, analysis, linguistic picture of the world, vocabulary, methods and techniques.

В настоящее время в лингвистике наблюдается тенденция к интенсивному изучению такой лексической группы, как термины. Проводятся исследования общетеоретического плана, а также освещаются прикладные аспекты данной области языкознания. К терминологии обращаются отечественные и зарубежные лингвисты, расширяя и углубляя знания о ней с каждой новой работой. Актуальность статьи обусловлена, таким образом, необходимостью дальнейшего исследования терминологического яруса современного русского языка; частотностью употребления в современном

русском языке терминов, влиянием их на общеупотребительную лексику, обязательностью разграничения профессиональных речевых систем. Кроме того, являясь составной частью языковой панорамы, терминологический ярус, как и сам язык, претерпевает изменения, постоянно совершенствуется, что положительно влияет на лингвистическую картину мира и предоставляет возможности для дальнейших исследований и прогнозирования [1, с.12].

В рамках данной статьи показано многообразие и особенности приемов терминологической работы при изучении всех разделов русского языка.

Используя предложенные методы и приемы работы, следует придерживаться ряда методических рекомендаций.

Работа с терминами на уроках русского языка может осуществляться на всех его этапах: при изучении нового материала, его закреплении, проверке знаний, умений и навыков.

1. Включение в речь терминов лингвистики на каждом уроке. *Дефиниции* и *термины* вводятся в активный словарь обучаемых через показ функциональности *термина*. Информационное содержание *понятия*, передается учеными адекватными средствами, т.е. они фиксируют в *определении* путь своих поисков и находок. Учащиеся как бы повторяют путь исследования в ходе построения понятия на уроке, т.е. в квази исследовании. На практике усвоение человеческого опыта происходит через действия наблюдения, сравнения, сопоставления, анализа и синтеза, а затем получает свое второе воплощение через знаковую систему языка культуры – через словесный язык, на котором студенты формулируют выводы своей деятельности. Выводами становится формулировка определения, вершиной которой является термин.

2. Работа с толковыми и специальными словарями. Словарные статьи содержат значительный по объему набор коммуникативных конструкций, разнообразных смысловых вариантов моделей двусоставных предложений. В процессе вербального выражения мыслей заголовочное слово – *термин*, включенный в высказывание, всегда выступает в качестве подлежащего, а существенные признаки понятия раскрываются в сказуемом с зависимыми (второстепенными) членами предложения.

3. Классификация понятий в соответствии с существующей практикой изучения курса русского языка по названиям разделов языкознания: морфемика, семантика, синтаксис и т.д. Изучение языковых единиц опирается на методы исследования лингвистики и предопределяет моделирование способов употребления терминов в учебной практике.

4. Определение сходства и различия значений данных терминов.

Например, даны термины *имя существительное*, *имя прилагательное*, *имя числительное*, *глагол*. Три первых термина объединяет понятие *имя*, у них общий способ изменения – *склонение*, в то время как у *глагола* другой способ изменения – *спряжение*.

5. Выявление сходства смыслового значения какого-либо из терминов с другими.

Например, *омонимы, синонимы, антонимы, паронимы* объединяет вторая часть слова, соответствующая греческому корню *оним* – что в переводе означает «*имя*».

6. Выявление важнейшего свойства терминов, способствовать объединению понятий в общие категории.

Например, *окончание* как термин показывает всех слов, имеющих эту часть. Слова, объединяются в группу *изменяемых частей речи*.

7. Отгадывание задуманного термина по его словесному определению.

Например, викторина с вопросами типа «К какому разделу русского языка относятся термины с частью *-оним?*», «Что изучают в разделе русского языка, который называется латинским словом, обозначающим *строение?* Назовите *этот* термин».

8. Выявление общего признака в нескольких определениях *терминов*. Например, у каких терминов в определении встречаются понятия *род, число?* Определения каких терминов начинаются словами «*это часть речи ...*»? и т.п.

9. Перечисление слов-терминов одного ряда.

Например, по разделам русского языка (в фонетике: *гласные, согласные* и т.п., в лексике: *прямое-переносное значение* и т.п.); наименований грамматических категорий (*род, вид, время* и т.п.); наименований процессов в языке (*словообразование, словоизменение, синонимия*).

10. Распределение терминов по источникам и особенностям заимствования.

Например, рассмотрим названия разделов русского языка: *лексикология, морфология* – в терминах усматриваются два корня, один из которых *лог-* из греч. *log-* – «слово, учение, наука» можно обнаружить в названиях школьных предметов (*биология, зоология* и т.п.) и многих других наук (*геология, минералогия, терминология* и т.п.), *орфография, лексикография, графика* имеют в своем составе корень *графо* греч. *grapho-* – «пишу», который встречается в названиях *география, историография* и т.п. Понимая значения этих заимствованных корней, мы можем догадаться, чем занимается та или иная наука. Такие термины, как *аффиксы: суффикс, префикс* (приставка), *постфикс* (-ся/-сь), *интерфикс* (соединительный гласный в слове), имеют общую часть *-фикс-*, что от лат. *fix* – «прикрепить». Это помогает осознать «внутреннюю форму» слова-термина, и такое сравнение закрепляет языковую «зоркость» – умение восстанавливать значение термина по набору известных латинских (греческих и др.) корней.

11. Анализ определений термина по форме. Существующие в лингвистической литературе определения термина разнообразны по своей форме. Более или менее строгих требований к построению определений придерживаются авторы словарей.

Например, в словаре лингвистических терминов О.С. Ахмановой определение «Термин – слово или словосочетание специального (научно-технического и т.п. языка, создаваемое (применяемое, заимствуемое и т.п.) для

точного выражения специальных понятий и обозначения специальных предметов» можно использовать в качестве методического алгоритма опознавания [2, с. 36].

Данное определение представляет собой повествовательное предложение с прямым порядком слов. Оно может служить образцом для составления учениками собственных определений. Часто встречаются определения, состоящие из двух и более предложений. Такие определения носят описательный характер. Задания на формулировку определения к термину весьма эффективны на уроках построения понятия.

12. Анализ определений термина по содержанию, т.е. установление его содержания. Определить понятие – значит указать, какие существенные признаки мыслятся в его содержании. В логике под существенными признаками понимаются такие признаки предмета (понятия), каждый из которых необходим и все в совокупности достаточны, чтобы отличить данный предмет (данное понятие) от остальных предметов, понятий.

Используя предложенные методы и приемы работы, следует придерживаться ряда методических рекомендаций.

Работа с терминами на уроках русского языка может осуществляться на всех его этапах: при изучении нового материала, его закреплении, проверке знаний, умений и навыков.

При задавании домашнего задания, учитель должен предусмотреть продолжение терминологической работы самостоятельно дома. Терминологическую работу учитель должен проводить в системе ненавязчиво, то есть в сочетании с теми методами и приемами, которые формируют знания учащихся. Это необходимо особенно в тех случаях, когда требуется, чтобы учащиеся запоминали название, например, частей речи, то есть когда на уроке вводится большое число терминов [3, с.138].

Обучение учащихся приемам работы с лингвистическими терминами осуществляется в основном в ходе знакомства с новым материалом.

Записывая термин, учащиеся тренируются в его правильном написании, произношении, запоминании, что способствует установлению связей между различными типами памяти.

Распространен такой прием терминологической работы, когда по мере объяснения учитель вводит термин, записывает его на доске, а учащиеся в тетрадях, здесь же дают словесное или письменное объяснение термина. В связи с этим учителя часто предлагают учащимся заводить специальные тетради-словари. Кроме таких словарей, можно рекомендовать в тетради по русскому языку отвести специально несколько страниц для работы с терминами [4, с. 22].

Приём проговаривания термина несколько раз вслух позволяет тренироваться в правильном его произношении. Особенно целесообразно этот прием применять при знакомстве с терминами иностранного происхождения (например, орфография, орфоэпия, фонетика, графика, морфология и т.д.). Желательно, чтобы проговаривание сочеталось с одновременным

считыванием термина с доски или тетради. Выявлено, что работа над выяснением семантики и этимологии терминов способствует формированию умения анализировать, выделять главное в изучаемом понятии и делать обобщения, то есть такая работа способствует развитию мыслительной деятельности учащихся. В связи со сказанным в планировании задач уроков учителю следует предусматривать такие приемы терминологической работы, которые выясняли бы этимологию и семантику терминов[5].

Приёмы выявления семантики и этимологии слова особенно важны в работе с терминами иностранного происхождения. Необходимо, выяснив происхождение термина, его смысловое значение сочетать с переводом на русский язык. Большое значение имеет выяснение семантики термина, то есть его смыслового значения. Данный прием можно использовать особенно часто, так как в большинстве случаев смысловое значение термина совпадает с основным содержанием того понятия, которое определено данным термином.

Рассмотрим такой пример: дан ряд слов: *узел, уж, вязать, узы, союз*. Почему же все эти слова записаны в один ряд? Открыв этимологический словарь, посмотрим происхождение слова «союз». Оно образовано с помощью приставки «съ» («со» обозначает соединение, сближение, связь). Например, содружество, согласие. Вникнув в смысл данного термина, учащиеся безошибочно свяжут их с основным содержанием понятия.

Часто такую работу можно начать прямо с сообщения темы урока. Например, называя тему урока «Сочинительные и подчинительные союзы», учитель может предложить учащимся по названию темы дать характеристику изучаемых союзов. Он предлагает для этого осмыслить каждое слово в названии темы. Эта работа не требует много времени, но учащиеся сразу выделяют основное содержание изучаемого материала. Казалось бы, незначительный прием терминологической работы, но в данных условиях он позволяет стимулировать самостоятельную мыслительную деятельность учащихся и применять поисковые методы изучения нового материала.

Новые лингвистические термины в процессе изучения материала учитель вводит вместе с раскрытием понятий во время рассказа, беседы или объяснения. При введении терминов иностранного происхождения положительное влияние на усвоение соответствующих лингвистических понятий и терминов оказывает логический прием анализа и синтеза на основе этимологии. Этот прием способствует установлению и поддержанию связи между восприятием и усвоением слова, в основе которого в сознании учащихся лежит ассоциация звукового комплекса с определенным образом, представлением или понятием. Целостное понятие о содержании термина формируется благодаря синтезированию существенных анализируемых признаков и понятия, и термина[6].

Таким образом, практическое значение изучения терминологии заключается в том, что оно раскрывает термин как элемент словарной системы, положительно влияет на осознание учащимися специфики остальных единиц языка, воздействует на овладение орфографическими

навыками, является базой обогащения словарного запаса учащихся. Изучение терминологии развивает внимание учащихся к значениям и употреблению слов, воспитывает у них потребность в выборе подходящего слова для выражения той или иной мысли в собственной речи, формирует умение пользоваться словарем.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Им Хынг Су. Становление терминологической лексики русского языка. – М., 1995. – 235 с.
- [2] Кауфман И.А. Терминологические словари. Библиография. – М.:ИНФРА, 1996. – 121 с.
- [3] Климовицкий Я.А. Лингвистическая обусловленность формирования частных терминологических систем. – Саратов, 1986. – 184 с.
- [4] Анюшкин Е.С. Васютин В.А. Воронежская школа терминоведения: прагматические аспекты понятийно-терминологической работы // Отраслевая терминология: Лингвопрагматические аспекты. – Воронеж, 1996. – С. 27-35
- [5] Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей. Изд.2-е, испр. и доп. – М., «Просвещение», 1976. – 543 с.
- [6] Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 472 с.

МРНТИ 16.21.39

Б. Қапалбек

«Мемлекеттік тілді дамыту институты» ЖШС директоры, филология
ғылымдарының кандидаты.
Алматы, Қазақстан

ПЫСЫҚТАУЫШ ПЕН ЕСІМШЕ БАҒЫНЫҢ ҚЫНЫҢ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ЖАҚЫНДЫҒЫ

Аннотация. Қазіргі қазақ тіліндегі жайылма сөйлемдер мен күрделенген сөйлемдер немесе құрмалас сөйлемдер және одан да үлкен күрделі синтаксистік құрылымдардың негізі, бастапқы көзі тарихи тұрғыдан қарағанда бастауыш пен баяндауыштан (не соның бірінен) ғана тұратын жалаң сөйлемдер екендігі белгілі. Тілдегі құрылымдардың күрделенуі сөйлеу кезінде болады және сөйлеушінің қажетіне қарай жүзеге асады. Бұл мақалада қосымшаның генетикалық жақындығы мен жағдайлары қарастырылады. Сонымен қатар жағдайлардың қалыптасуы да қарастырылады.

Кілт сөздер: қазіргі қазақ тілі, тілдік құрылым.

Б. Капалбек

Директор ТОО «Института развития государственного языка», кандидат
филологических наук
Алматы, Казахстан

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ БЛИЗОСТЬ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА И ПРИДАТОЧНОГО ПРИЧАСТИЯ

Аннотация. Известно, что в современном казахском языке в основе сложных предложений и сложных предложений или сложных предложений и даже более сложных синтаксических структур, источником которых исторически являются только простые предложения, состоящие из начала и рассказчика (или одного из них). Сложность языковых структур возникает во время речи и зависит от потребностей говорящего. В статье говорится о генетической близости придаточного причастия и обстоятельства. А также рассматриваются способы их формирования.

Ключевые слова: современный казахский язык, языковая структура.

B. Kapalbek

Director of the Institute for the Development of the State Language LLP,
Candidate of Philological sciences
Almaty, Kazakhstan

GENETIC PROXIMITY OF ADVERBIAL MODIFIER AND SUBORDINATE PARTICIPLE CLAUSE

Annotation. It is known that in the modern Kazakh language, complex sentences and complex sentences or complex sentences and even more complex syntactic structures are based on, the source of which is historically only simple sentences consisting of a beginning and a narrator (or one of them). The complexity of linguistic structures arises during speech and depends on the needs of the speaker. The article considers genetic proximity of adverbial modifier and subordinate participle clause. The ways of their formation are discussed.

Keywords: modern Kazakh language, linguistic structure.

Қазіргі қазақ тілінде барыс формасы есімшеден кейін келетін *дейін, шейін* демеулері бірінің орнына бірі талғамастан жүре береді. Мысалы: *Мен Ыбырайға ілесіп, ауылдан кеткенге дейін (шейін) Мұстана мені қалдыру әрекетінде болды* (С.Мұқанов). *Жүргіншілер көзден таса болғанға шейін*

(дейін) бұлар арттарынан қарап тұрды (М.Әуезов). Бұлардың орнына етістік баяндауыштың *-ғанша, -генше, -қанша, -кенше* түрінде ықшамдалып келуі де сөйлемге ешқандай мағыналық өзгеріс әкелмейді: *Ауыз үйдің қонағы тарағанша (тарағанға шейін, дейін), Қуандық үй ішінің ұсақ шаруасына алданып жүрді* (М.Әуезов). Қазіргі қазақ тілінің статистикалық деректеріне сүйенсек, сабақтас сөйлем жасаудың осы екі тәсілінің ішінен ықшамдалған түрі жиірек қолданылады [1, 101 б.].

Таксистік қатынастарды жан-жақты қарастырып жатқан орыс тіл білімінде оны жасаушы тілдік құрылымдар ретінде негізінен жоғарыда келтірілгендей құрмалас сөйлемдер талданады. Біздің түсінігімізде, деңгейлік тұрғыдан алғанда, мезгілдік қатынас жай сөйлемдердің бойынан да табылады.

Қазіргі қазақ тіліндегі жайылма сөйлемдер мен күрделенген сөйлемдер немесе құрмалас сөйлемдер және одан да үлкен күрделі синтаксистік құрылымдардың негізі, бастапқы көзі тарихи тұрғыдан қарағанда бастауыш пен баяндауыштан (не соның бірінен) ғана тұратын жалаң сөйлемдер екендігі белгілі. Тілдегі құрылымдардың күрделенуі сөйлеу кезінде болады және сөйлеушінің қажетіне қарай жүзеге асады. Жалаң сөйлемдердің жайылмаға айналуы ондағы ойдың күрделенуіне жатады. Деривациялық модельдер арқылы күрделі құрылымның бастапқы негізін немесе бастапқы тек тұлға мен әрекеттен (Т+Ә) ғана тұратын сөйлемдердің күрделену мүмкіндіктерін байқауға әбден болады.

Жалаң сөйлемдер бүгінгі тілімізде де мол ұшырасады. Өйткені олар күрделі туынды құрылымдарға негіз бола отырып, өзі тарихтың көшінен қалып қойған жоқ. Яғни синтаксистік деривация құбылысын диахрониялық тұрғыдан ғана түсінбеу керек. Сөйлеушінің қажетіне қарай бүгінгі тілімізде сөйлемдер жалаң, жайылма, құрмалас және т.б. құрылымда келе беретіндіктен оны психолингвистикалық аспектіде қараған жөн. Десек те тілдің алғашқы даму сатысында тіліміздің бұрынғы қалпында ұшырасатын сөйлемдердің сан алуан түрлері болған жоқ. Алғашқы предикаттық қатынас зат есім, қимыл атау және жіктеу есімдіктерінің тіркесінен тұрғандығы белгілі. Сөйлемдердегі анықтауыш және пысықтауыш мүшелердің қолданылуы олардың күрделенуіне жатады. Тілімізде сөздердің анықтауыш мүше болып жұмсалыуынан сын есімдер, пысықтауыш мүше ретінде жұмсалыуынан үстеулер қалыптасқан. Кейін тілдің даму барысында есім мен етістіктің аражігі ашылып, таза етістік қасиетін молайта түсетін жаңа категориялар қалыптасқан. Етістік негізді туынды формалар да үстеу мен сын есімдердің орнына жүріп, бірі анықтауыштық қатынастар (есімшелер), бірі пысықтауыштық қатынастар (көсемшелер) жасай бастаған. Сонымен тарихи дамып қалыптасу тұрғысынан алғанда қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің, күрделенген немесе құрмалас сөйлемдердің бастапқы көзі тек бастауыш пен баяндауыштан тұратын жалаң сөйлемдер болған.

Тілдің дамуы сөйлеу кезінде жүзеге асады. Тілдің қалыптасу барысында жалаң бастауыш пен баяндауыштардан ғана тұратын сөйлемдер кеңейіп, олардың құрамында тұрлаусыз мүшелер пайда бола бастаған. Сөйлемдердің

күрделену немесе жайылу жолын байқау үшін біз деривация теориясына сүйенуге тиіспіз.

Есімшелердің анықтауыштан өзге тұрлаусыз мүшелердің қызметін атқаруы олардың тиянақсыздануымен тығыз байланысты. Есімшелер тиянақсыздана келе, тиянақтаушы етістіктердің алдында қолданыла бастаған. Және олардың кейбірінің қолданыла келе көсемшелердің қатарына өтуіне де осы жол себеп болған. Есімшелердің құрылымды кеңейтуші оператор ретінде өте актив қолданылатын тұлғаға айналып бара жату себебі олардың бағыныңқы сипатта қолданыла алуына байланысты.

Есімшелер арқылы күрделенген синтаксистік құрылымдардың деривациялану заңдылықтарын зерттеген М.Қойшыбаев аталған тұлғаның жатыс, шығыс, көмектес септіктерінде келіп, пысықтауыш болатындығын және де кеңістік мағынасын білдіріп күрделене келе құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңары дәрежесіне шейін көтеріле алатындығын фактологиялық материалдармен дәлелдейді [2, 4 б.].

Пысықтауыштар мен бағыныңқылардың генетикалық жақындықта екендігін дәлелдеу оңай. Мәселен, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі тұрақты және жылжымалы болады. Пысықтауыштардың ішінде өзі пысықтайтын сөздің тек алдында тұратын сөздер бар да (*Поезд жайлап қозғала бастады*), сөйлемдегі орны еркін болатын пысықтауыш сөздер бар (*Жайлап поезд қозғала бастады*). Пысықтауыштардың кейінгі қасиеті жайлы түркітануда кеңінен айтылып жүр. Бұлай болудың себебі кей пысықтауыштар өзі пысықтайтын етістікпен өте тығыз байланыста болмайды және олар егер сөйлемнің басында тұрса, тек етістікке қатысты емес, бүкіл сөйлемге қатысты болады. Бұл пікірімізді жұмсалымды синтаксистің үлкен маманы Жантас Жақыпов та растайды. Ғалым өз зерттеуінде мезгіл пысықтауыштың баяндауышпен байланысы еркін, әлсіз болатыны, перифериялық позицияда бола отырып, сөйлемді тұтасымен айқындайтыны, сөйлемнің өн бойына қатысы болатыны туралы пікірлерге тоқтайды да, мезгіл пысықтауышының осы қасиетінен болар, ол бір сөйлемнің шеткергі орнында (периферияда) тұрып, баяндауышпен еркін, әлсіз байланысатындықтан, тек сол сөйлемнің өн бойына ғана емес, тұтас контекстке де қатысты бола алады. Мұндай контексте сол мезгіл пысықтауыш қатысып тұрған сөйлемнен басқалары мезгіл пысықтауышсыз сөйлем сипатында болады деп, оған мынадай мысалдар келтіреді: *Баяғыда соғыс басталған жылы жігіттермен бірге военкоматқа барған. Тізең шығып кеткен деді ме, тобығын қисық біткен деді ме, әйтеуір әскерге жарамай қалды (Ә.Кекілбаев). Күн кешкіре, күзгі суық тұман сейілді де, жел тынып, жылы жаңбыр себеледі. Алдан кең өзек кезікті (С.Жүнісов).*

Бұл мысалдардан бірінші сөйлемдегі асты сызылған мезгіл пысықтауышы екінші сөйлемдегі оқиғаға да қатысты, сондықтан да екінші сөйлемді оқшау алсақ, ол толымсыз болып шығар еді.

Келесі мысалдың ерекшелігі – екінші тұрған мезгіл пысықтауышсыз сөйлемнің жетпей тұрған пысықтауышының орнына бір сөз емес, предикаттық ыңғайындағы бағыныңқы сөйлем жүріп тұр [3, 146 б.].

Таксистік қатынастар пысықтауыш мүше етістік сөз табынан болғанда ғана орын алады. Сондықтан ғалымның келтірген *күн кешкіре* деп басталатын екінші мысалында іліктес таксистік қатынас бар екендігі анық.

Пысықтауыштардың етістік сөз табы арқылы жасалуы кейіннен пайда болған құбылыс. Сын есімнің негізгі қызметі заттың қасиетін анықтау болса, үстеудің қызметі қимылды сипаттау болып табылады.

Біздің түсінігімізше, есімше және көсемше тұлғалы етістіктердің анықтауыштық және пысықтауыштық қызметтерде жұмсалуды сөйлеушінің жалпы категориялық мағынаның ішіндегі әртүрлі реңктерді беру қажеттілігінен туған. Мәселен, жалпы *қанша?* деген сұраққа жауап беру бар да, сол қашан деген сұрақтың ішіндегі де мағыналық реңктерді толық ашып айта алу бар: *таңертең бардым, кешке бардым, күн шыға бардым, таң біліне бардым*. Мұндағы пысықтауыштық қатынаста тұрған сөз тіркестерінің қай-қайсысы болса да *қашан?* деген сұрауға жауап беріп тұр. Пысықтауыш мүшенің алдыңғы екеуі үстеуден болса, кейінгілері көсемше тұлғалы құранды етістіктерден болған.

Қалай? деген сұраққа жауап беретін пысықтауыштар да үстеуден өзге сөз таптарынан жасала береді: *күлімдеп қарады, жағалай отырысты, көре-көре көсем боларсың, сөйлей-сөйлей шешен боларсың. Қалт тоқтады, шалқасынан ашылды т.б. Күлімдеп сөйледі* (көсемше), *ақырын сөйледі* (үстеу) дегендер *қалай?* деген бірдей сұраққа жауап беріп, екеуі де амал пысықтауыш жасап тұрса да, іштей реңктік айырмашылықтарға ерекшеленді. Көсемше пысықтауыш қимылдың тәсілін білдірсе, үстеу пысықтауыш қимылдың қарқынын білдіріп тұр. Төл қызметі пысықтауыштық болғанымен, үстеу сөз табы пысықтауыштардың барлық мағыналық түрлерін (амал, себеп, мекен, мақсат, мезгіл) жасауға әлі жете бермейді. Сондықтан сөйлеуде бұл қызметтерге көсемше, сын есім, еліктеу сөздер, тұлғалық өзгеріске түскен зат есімдер, есімшелер т.б. тартылады.

Пысықтауыштардың тек қана үстеулерден болмауының екі себебі бар. Бірі – жоғарыда айтқандай, көсемшелердің бойында болатын реңктік мағыналардың үстеулерде болмауынан, айтушының өзі жеткізбек болған реңкті тап басып айту мақсатынан туындаған құбылыстар болса, екіншісі – дәл сондай мезгілдік мағынаны жеке үстеу сөздердің бере алмауынан деуге болады. Бір ұғымды, затты, әрекетті бір ғана сөзбен беру мүмкіндігі жоқ болса, онда тіркес арқылы беру тілімізде молынан кездеседі. Мысалы:

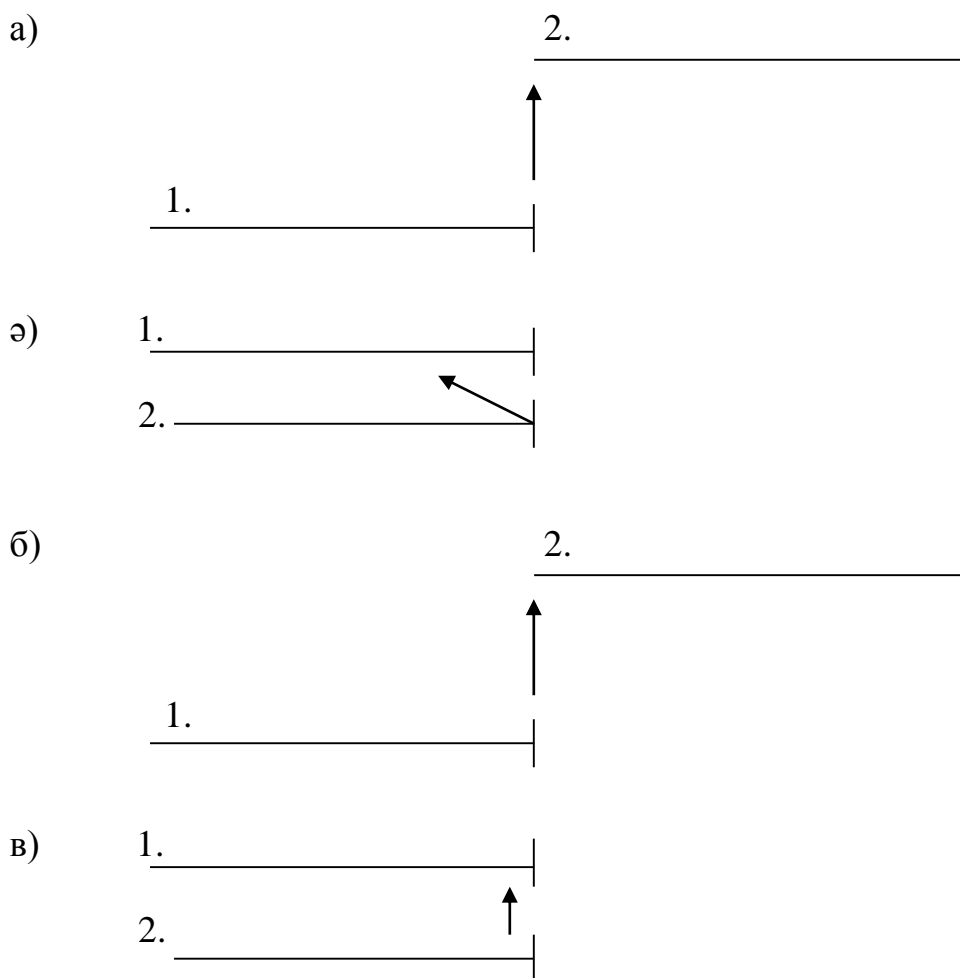
а) *Ел орыңға отырар кезде ауылға қайтып келе жатқан екі-үш жылқыға келіп араласты* (М.Әуезов).

ә) *Таң қалыңдап келе жатқанда барлық аңшы мен көп жылқышы атқа мінді* (М.Әуезов).

б) *Таң әбден атып, ел тұрған мезгілге шейін Бақтығұл сартылдатып жүре бермек болды* (М.Әуезов).

в) *Үш бала түс ауғанша қарлы даланы мейлінше аралады* (Ө.Қанахин).

Жоғарыда келтірілген сөйлемдердегі таксистік қатынастардың ЖМӨ орталық (ядро) сипатын мынадай сызбалар арқылы көрсетуге болады:

Келтірілген мысалдардың барлығында күрделі мезгіл пысықтауыштар мезгіл мәнді сөздердің қатысуымен жасалған.

Тиянақсызданған есімше тұлғалары мен көсемше тұлғалары арқылы жасалған пысықтауыштар етістік баяндауышпен мезгілдік қатынаста болады. Мысалы, *Әрқайсысы Гауһардың қолын алғанда өңдері жылып, езу тартады. Нар түйе үйге жеткенде басына үкілі тақия киген, талдырмаш денелі қыз шығып, бұйдасын шешіп, есік алдындағы қазыққа байлады* (Т.Ахтанов). *Үй іші асқа отырғанда сыртта көген басында жатқан қойлар мекіренді. Еламан ұсталып кеткелі жалғыз қалған қызына жиі қатынап жүреді* (Ә.Нұрпейісов).

Біз жоғарыда қазіргі қазақ тілінде мезгіл пысықтауыштардың түрлі жолдармен жасалатындығын айттық. Олардың барлығы да *қашан?* деген сұрауға жауап береді. *Айтыс тартыстарда ол қаймығып көрген жоқ* (Д.Исабеков). *Елу бір, елу екінші жылдары ақ мылтық асынған қиямет қыс болды* (Ш.Айтматов). *Осы түнде ас піскенге шейін Барлас Қобыланды батыр жырын жырлады* (М.Әуезов).

Сөйлемдердегі мезгіл пысықтауыштардың барлығы *қашан?* деген сұраққа жауап беріп тұрғанмен, соңғы сөйлемдегіден басқасында таксистік қатынас орнап тұрған жоқ. Неге? Себебі алдыңғы екі сөйлемдегі пысықтауыштардың бірі зат есімнен (*айтыс тартыстарда...*), екіншісі сан

есімнен (*елу бір, елу екінші жылдары...*) жасалып тұр. Яғни қимыл-әрекет жоқ. Тиянақтаушы етістікпен мезгілдік қатынаста тұрған құрылымға *Осы түнде ас піскенге шейін ...* мезгіл пысықтауышы жатады. Өйткені таксистік қатынастардың барлығының өрістік орталығы (ядрасы) бірінен кейін бірі, бірінің алдында бірі немесе қатарлас өтіп жатқан екі қимыл болып табылады.

Сонымен біз жоғарыда айтылғандарды жинақтай келе мына нәрселердің басын ашып алуды жөн көрдік:

1. Таксистік қатынастар тек полипредикативтік сөйлемдерде ғана емес, пысықтауышы бар жай сөйлемнің жайылма түрі арқылы да жасалады екен.

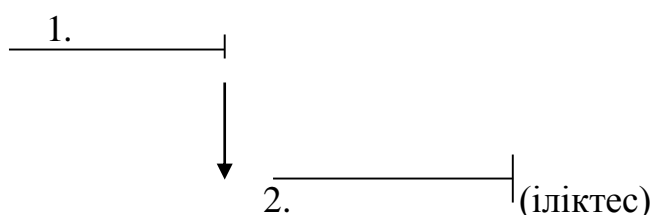
2. Барлық пысықтауыш арқылы таксистік қатынастар орнамайды. Тек мезгіл пысықтауыш, оның ішінде тиянақсызданған есімше, көсемше және көмекші сөздердің қатысуымен жасалғандарында ғана таксистік өріс орталығы анық көрінеді.

3. Мезгіл пысықтауыш жасайтын көсемше және есімше тұлғалары сол күйінде солға қарай күрделеніп барып, бағыныңқының баяндауышын жасай алады. Бұл құбылысты деривациялық модельдер арқылы дәлелдеуге әбден болады.

4. Таксистік қатынас жасауға негіз болатын функционалды жұрнақтардың (есімше, көсемше) жұмсалымдық мүмкіндігі екі түрлі: есімшелердікі кеңдеу. Олар анықтауыштан өзге тұрлаусыз мүшелердің қызметін атқарарда тиянақсызданады да, кейбірі тіпті көсемшенің қатарына өтіп кетеді.

5. Таксис өрісін жасауға қатынасатын функционалды жұрнақтардың жұмсалып ауқымы (жұмсалып парадигмасы) бір-бірімен тығыз байланысты. Оған тіл біліміндегі парадигмалық және синтагмалық қатынастарға сүйеніп есімше және көсемше жұрнақтарының жұмсалып мүмкіндігіне талдау жасау арқылы көз жеткіземіз.

Таксистік ЖМӨ орталығына екі немесе одан да көп қимылдың іліктес, қатар және алдында өтуі жатады. Таксистік қатынастардың осындай үш түрлі сипатта келуіне, ең алдымен оны жасайтын тілдік құралдардың жүйедегі жеке төл мағынасы себеп болады. Мәселен, мезгіл пысықтауыш жасауда өте белсенді жұмсалатын есімшенің тиянақсызданған *-ғанда* тұлғасы, негізінен таксистік қатынастардың іліктес түрін жасайтындығы белгілі. Мысалы, ***Есіктен кіріп келгенде он шақты адамның қарс жабылған сұсты қабағын көріп, үмітін үрей жеңіп, ауыр халге түсті. Қоспан ана жылы Алматыға мәжіліске барғанда Алатау бөктерінің қойшыларын аралаған*** (Т.Ахтанов). Екі сөйлемдегі ЖМӨ орталығы бірдей және былайша өрнектеледі:

Тиянақсызданған есімшенің *-ғанда* тұлғасы әр уақытта іліктес қатынасты білдіре бермейді. Мына мысалдарға көңіл аударайық: *Түйешілер аңтарылып тұрғанда ол жан-дәрмен мылтығына жармасты* (Ж.Қорғасбек). *Келесі күні келіп қалар деп отырғанда оқшау хабар алды* (Ә.Нұрпейісов).

Байқап отырғанымыздай, мұнда мезгіл пысықтауыштардың барлығы қалып етістіктері арқылы жасалған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қапалбеков Б. Көсемшелердің жұмсалу өрісі. – Алматы, 2006. – 164 б.

[2] Қойшыбаев М. Есімше бағыныңқылы құрылымдардың деривациялану жолдары. Канд. дисс., Алматы, 2006. – 25 б.

[3] Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. Қарағанды, 1998. – 159 б.

МРНТИ 16.01.09

Б.Қ. Ақбердиева

Ш.Есенов атындағы КМТИУ, ф.ғ.к., доцент

СЕРІКБОЛ ҚОНДЫБАЙДЫҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ «АДАМ ЖАНЫНА» ҚАТЫСТЫ МИФОЛОГЕМАЛАР

Аннотация. Мақала С.Қондыбай шығармаларындағы мифологемаларды зерттеу мәселелеріне арналған. «Адамның жанын» ашатын мифологемалар анықталған. Тілдің мағынасын жан-жақты түсіну және сөздің терең мағынасын ашу үшін тілдің қатынас құралы ретіндегі қызметі ғана емес, оның шығу тарихына, өзгерудің күрделі кезеңдеріне тереңірек үнілу қажет. Осы бағытта жазылған С.Қондыбайдың төрт томдық «Арғықазақ мифологиясы» зерттеу еңбегін қазақ тіл білімі үшін (жалпы қазақ ғылымы сияқты) үлкен маңызы мен болашағы бар «энциклопедиялық трактат» деп санауға болады.

Кілт сөздер: миф, мифология, мифологема, тіл.

Б.К. Ақбердиева

КГУТИ им.Ш. Есенова, кандидат филологических наук, доцент

МИФОЛОГЕМЫ В МИФОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ СЕРИКБОЛА КОНДЫБАЯ КАСАТЕЛЬНО «ДУШИ ЧЕЛОВЕКА»

Аннотация. Статья посвящена проблемам исследования мифологем в трудах С.Кондыбая. Определены мифологемы, раскрывающие «душу человека». Для всестороннего понимания значения языка и открытия более глубокого значения слова требуется не только функция языка как средства общения, но и более глубокий взгляд на историю его возникновения, сложные этапы изменений. Написанный в этом направлении четырехтомный исследовательский труд С. Кондыбая «Аргыкзахская мифология» можно рассматривать как «энциклопедический трактат», имеющий большое значение и перспективы для казахского языкознания (как и для казахстанской науки в целом).

Ключевые слова: миф, мифология, мифология, язык.

B. K. Akberdieva

Yessenov University, Candidate Of Philological Sciences, Associate Professor

MYTHOLOGEMS IN MYTHOLOGICAL RESEARCH OF SERIKBOL KONDYBAI CONCERNING THE 'HUMAN SOUL'

Annotation. A comprehensive understanding of the meaning of language and the discovery of the deeper meaning of the word requires not only the function of language as a means of communication, but also a deeper look at the history of its emergence, the complex stages of change. S. Kondybay's four-volume research work "Argykazakh mythology" written in this direction can be considered as an "encyclopedia treatise" with great significance and prospects for the Kazakh linguistics (as well as for the science of Kazakhstan in general). The article is devoted to the problems of studying mythologems in the works of S. Kondybai. The mythologems that reveal the "human soul" are defined.

Keywords: myth, mythology, mythology, language.

Тілдің мән-мағынасын жан-жақты танып, сөздің әріде жатқан терең мазмұнын ашу тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметімен шектелмей, пайда болу тарихына, өзгеруінің күрделі кезеңдеріне тереңірек үңіле түсуді қажет етеді. Осы бағытта жазылған С.Қондыбайдың «Аргықзақ мифологиясы» төрт томдық зерттеу еңбегін қазақ тіл білімі үшін (жалпы Қазақстан ғылымы үшін де) маңызы мен болашағы зор «энциклопедиялық трактат» деп танып, негізгі бағыт ретінде қарастыруға болады.

Бұл тектес ғылыми талдаулар қазақ тіл білімін жаттанды, қалыптасқан нәрселерді сөз етуден арылтып, тілтанымның ғылымдар тоғысындағы ортақ парадигмалық деңгейге қадам басуына игілікті ықпал ететіні сөзсіз.

Бұл мақалада «адамның бірнеше жаны бар» деген ескі наным-сенімнің С.Қондыбай зерттеулеріндегі терең талдаулары мен осы мифтік атаулар

туралы түркітанушы, мәдениеттанушы ғалымдардың пікірлері мен этимологиялық сөздіктердегі деректер қоса қарастырылады.

Серікболдың айтуынша, шоғым таңбадағы (нүктені айналдыра сызылған шеңбер - «Арғықазақ мифологиясы» 1-кітап) тоғысу нүктесінің атауы - *туң/тунг*. Ол *тын* сөзінен болған, «тын» - бірінші болып шығатын жан. Ал сызықтар/сәулелер - *суң/сунг* осы праформадан өрбитін «сүне» екінші болып шығатын жан. О баста «тын» сөзі *бастапқы, ілкі, түпкі жан, тірі жан, субстанция* болса, сегіз немесе алты сүне сол бастапқы жанның түрлері болған; яғни *бір тын + сегіз сүне* (барлығы тоғыз жан) немесе *бір тын + алты сүне* (барлығы жеті жан) моделінің болғандығын көрсетеді.

Серікбол адам жанына қатысты осы атауларға өте терең талдаулар жасап, қисынды пікірлерін алға тартады. Мысалы, *тын* сөзінің *тыныс, тыныс алу (тыным, тынығу, тыншу)* деген сөздермен біртектес екендігі көрініп тұр. Аталған сөздердің мағыналары ауаны жұтумен, яғни демалумен байланысты, сондықтан *тын* мен *дым* сөздерін бір бастапқы сөздің кейінгі өзгерістері деп қарастыруға болатынын көрсетеді. *Тын* сөзінің праформасы да *туң/тунг*, яғни ол да тоғысу нүктесінің атауынан шыққандығы, оған дәлел *ты~ ныш* сөзінің бұрынырақта *түн/тын* және *еш* сөздерінің қосылуынан деп жорамалдайды: *түн-еш* - түнның жоқ(еш) болуы. Яғни мұнда *түн/ тын* сөзінің бастапқы мағынасы *тыныс алу* болса, *түн-еш* ~ *тыныстың жоғалуы, еш болуы, тынышталуы, тыншуы*. Әрине бұл сөз бастапқы мағынаны білдіре алмайды; *еш* (праформасы - *ешт*) сөзінің де *туң-тунг* сияқты, тоғысу нүктесін білдіргенін ескерсек, *түн* да *еш* те синонимдік сипаттағы сөздер болған дейді.

Түншығу – түнның-тынның шығуы; бүгінгі тілде өкпеге ауа, дем жетпей қалу, дегенді білдіретін бұл сөздің көне мәні адам денесінен түнның/тынның шығып кетуі, яғни өлуі болған. Түншықтыру дегеніміз – тірі пенденің мойнынан қысып, ауаның келу жолын бітеп тастау деген сөз осы әрекеттің сыртқы көрінісі тоғысу нүктесіне келеді, Түншықтыру (қылғындыру) нүктесі расында да тоғысу нүктесін бере алады: аталған сөздер де осыдан шыққан деп көрсетеді зерттеуші [1].

Сүне – өлген адам денесінен екінші болып, жеті не тоғыз күн өткеннен кейін шығып кететін жанның аты. Осы сөздің праформасының *суң-сунг* екендігі тіпті де күмән туғызбайды. Бұл сөз моңғол тілді халықтар мифологиясында *сунс* деп аталады, басқа нұсқалары *сунесун, сумсен, хунэхе, хунэхэн*.

Жұла – адамның жандарының бірі. Алтайлықтар мен хакастарда ол *шула, тюла, дьюла* түрінде айтыла береді. Мұнда алтайлық түркілер *дьюланы* «адам тәнінен шығып кетіп қайтып оралмаған құт» деп те есептеген. *Дьюланың* жоқ болуы адамды аурушаң, ұйқылы күйге түсіреді, бақсылардың ойыны кезінде *дьюла* өз еркімен одан бөлініп шығады деген таным болған. *Жұланы* төлеңгіттер *чула* (яғни, сүне) – «бүкіл рудың жаны» деп есептеген. Оны адамның өмірлік субстанциясы туралы келтірімдерімен сабақтастыра отырып, оны адамның сыңары, сүлдесі деп есептеген; өлген адам тәнін тастап

бара жатқан *чула* оның шаштарын жинап алады екен. Ал хакастарда бұл сөзбен кішкентай нәрестенің басындағы менді атаған [1].

Міне, жұла мәселесін қарастырған зерттеушілер ең алдымен оның адам басымен байланысты болуына және оның тәннен бөлектене алатындығына ерекше назар аудара отырып, осы сөздің этимологиясын түсіндірмек болған. Мысалы, *чуланы* шаш сөзімен байланыстыру; ру ағашының атауы ретінде қолдану сияқты танымдар бар. *Шұла-шаш* байланысын, осыған қатысты қазақ тіліндегі *шүйке, шүйке бас, шүйкежіп, шүйке шаш* сөздерімен мағыналас, біртектес екендігі шүбәсіз.

Шұла-ағаш, шұла-шаш деген байланыстар түбірі бір ассоциациялық түйдектер ретінде талдауға болады. Өйткені адамның басы ағашты кейіптей алады, яғни шаш оның бұтақтары, жапырақтары. Сонымен бірге тіліміздегі шашқа, жіпке қатысты *бір тал шаш, шашын талдап жұлу, талшық* деген сөздердегі тал сөзінің ағашқа да қатысты екендігін ескертеді.

Құт – бастапқы, ілкі, түпкі жанның туындысы, реалдық немесе сыртқы көрінімі, көресіні болып табылады. Бұл сөзді ғалымдар *құдірет, құдай, құрмет, күн* т.б. түбірлес сөздермен байланыстырады. Құт адам тәніне құйылады деп есептелген, соған қарағанда бастапқыда құтты әлдебір өмір беруші сұйықтық деп түсінген таным болған болса керек. Құт та сүне сияқты адам денесінен жеті не тоғыз күнде шығып кетеді.

Құт туралы Н.А.Баскаков мынадай деректер келтіреді: «Алтайлықтардың түсінігі бойынша әр адамның бірнеше жаны бар, олар: *сүне, тын, құт, жұла, сұр, жел салқын* және *үзүт*. Адам денесінен *тын* шыққанда адам өледі деп сенген (*тыны чықты, тыны үзілді*). Адамның дені сау болып, аман-есен жүруі *құт* деп аталатын жанға байланысты болған. Ана құрсағында жатқан нәрестенің тәніне Ана Жаючы жаратушы-құдай қызыл құрт түріндегі құтты дарытады. Құтынан айрылған кісі өлуге тиісті деп түсінген» [2].

Сондай-ақ *құт* сөзінің *Қорқыт* есімінің құрамындағы: *қор* «жаман», *құт* «жақсылық» дегенді білдіреді. Яғни Қорқыт – «жасампаз қаһарман» бейнесінде жақсылық пен жамандықтың бөлінбей тұрған кезінде өмір сүрген дейтін де көзқарастар бар [3].

Қырғыздарда *құт* сөзінің бірнеше көне мағыналары сақталған. Солардың бірінде «құт түндіктен ошақтағы жанып жатқан отқа еріп түсетін қоймалжың зат түрінде бейнеленеді. Жаны таза, жақсы адам ғана оны ұстап қала алады, ал жаман пиғылды адам ұстаса ол тезекке айналады» дейді аңызда.

Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымындағы *құт* ұғымын арнайы зерттеу нысанына айналдырған мәдениеттанушы ғалым Н.Шаханова қазақ тіліндегі *құт* сөзінің «өмірлік күш», «жан», «рух», «ұрық» деген мағыналарын ажыратады. Мысалы, *құтпан айғыр - байлық басы, бауыры құтсыз, құтты қонақ келсе, қой егіз табады* сияқты сөз тіркестерінде «өмір беру» деген мағына бар, ал *құты ұшты, құты қашты* т.б. «жан», «рух» дегенді білдіреді [4].

Қазақ тілінде *сүлде//сүлдер* сөзі «дене сүйегі», «құр қаңқа» деген мағынада қолданылады. Қарақалпақ тілінде де *сүлдер* сөзі «бірдеңенің

қаңқасы, қарасыны); ауыспалы түрде «көлеңке» деген мағыналарда қолданылады. Башқұрт тілінде де «бірдененің қаңқасы» деген мағынада *һәлдә* болып айтылады. *Сүлдә* сөзі моңғол тілінде «ерекше бір рух, тәңірден келген күш-қуат» деген мағынаны білдіреді. Моңғолдар патшаның жаратылысында өзінің қол астындағы елін, халқын қорғап тұратын «ерекше бір күш-қуаты» болады деп түсінген және мұндай күшті *сүлдә* деп атаған. Моңғолдар арасында Шыңғыс ханның екі сүлдә-туы – Хара Сульде (Қара сүлде) мен Цаган сульде (Ақ сүлде) айрықша құрметтелген .

Қазақтағы *құр сүлдері қалды* деген тұрақты сөз тіркесі жоғарыдағы атап өткен *қаңқасы, сүйегі* деген мағыналарды береді, ал енді осындай ауыспалы, туынды мағыналардың негізінде көне мифтік танымның жатқанын аңғару қиын емес.

Серікбол *сүлде* сөзін, ең алдымен, түркі тілдес чуваш мифологиясындағы бас, жоғарғы тәңіріе, жасампаз *Султи тураның* және тағдыр мен жазмыш тәңіріесі делінетін *Султи кепенің* есімдерімен салыстырады. Оның үстіне чуваштық *султи* сөзінің тағдырға байланысты тәңіріе есіміне негіз болуы мен *сүлде* сөзінің өмірлік қуатқа байланыстылығы осындай сәйкестендіруді қисынды етеді. Сондай-ақ осы сөздің түркі тілінің ерекше әрі көне диалектісінің сарқыншағы болып табылатын чуваш тілі мен чуваштардың мифологиясынан табылуы моңғол мифологиясындағы *сүлде* бейнесі мен сөзінің ар жағында моңғолдық емес, дейтүркілік бастаудың жатқандығын анықтай түседі. Тіліміздегі осы сөз арқылы қалпына келтіруге болатын *сіле (сілесі құру), сел (селі құру*, орыс тіліндегі *сила* сөзі де осыдан шыққан), *сур, сүрек* сияқты сөздер бар [5, 358-359].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 504 б.

[2] Баскаков Н.А. Душа в древних верованиях тюрков Алтая: термины, их значения, этимология. // Советская этнография, №5.

[3] Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – С. 78.

[4] Шаханова Н. Понятие *құт* в традиционном мировоззрении казахов // Культура кочевников на рубеже веков: Проблема генезиса и трансформации. – Алматы, 1995.

[5] Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.- 488 б.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Б.Әбілқасымов – ғалым, филология ғылымдарының докторы (1983), профессор (1994). Қазақстан жаратылыстану академиясының академигі

Сағындықұлы Б. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, қазақ филологиясы кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы. Қазақстан, Алматы қаласы

Күдерина К. – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының докторы. Қазақстан, Алматы қаласы

Шаяхметова Н.К. – Карагандинский государственный технический университет, к.ф.н., доцент, академик Международной академии информатизации. Казахстан, г. Караганда

Аманбаева А.Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Алматы қаласы

Жұмабаева Ж.Т. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Алматы қаласы

Шүленбаев Н.Қ. – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан, Алматы қаласы

Бармешова Н. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Ономастика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қаласы

Төлегенов Т.Қ. – «Тұран» университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Алматы қаласы

Зерде Б. – Магистрант, 2 курс, Орталық ұлттар университеті, ҚХР, Бейжің

Искаков Е. – Аудармашы, Ұлттық аударма бюросы мемлекеттік саясат магистрі (Дж.Вашингтон Университеті, АҚШ)

Абжанова А. – Лектор, доцент кафедрасы «Языки», Казахская академия транспорта и коммуникаций имени М.Тынышпаева, Казахстан, г. Алматы

Қапалбек Б. – «Мемлекеттік тілді дамыту институты» ЖШС директоры, филология ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Алматы қаласы

Б.Қ.Ақбердиева – Ш.Есенов атындағы КМТИУ, ф.ғ.к., доцент

МАЗМҰНЫ

Б.Әбілқасымов. Қазақтың жаңа жазба әдеби тілінің қалыптасу тарихынан.....	3
Сағындықұлы Б. Көптік мағына берудің тарихи жүйесі.....	11
Күдерина Қ. Қыпшақ тобы тілдерінің 30 жылдарда қолданған латын әліпбилері.....	19
Шаяхметова Н.К. Отражение функциональной значимости в семантических неологизмах в контексте М.И. Цветаевой.....	29
Аманбаева А.Ж. Саяси дискурс: просодикалық ерекшеліктер мен прагмалингвистикалық қызметі.....	37
Жұмабаева Ж.Т. Көркем дискурстағы интонациялық компоненттердің сипаты мен көрінісі.....	43
Шүленбаев Н.Қ. Әлеуетті әліпби – ыңғайлы емле кепілі.....	48
Бармешова Н. Шеттілдік экзоним атауларын қазақ тілінде дұрыс таңбалау Ерекшеліктері.....	58
Төлегенов Т.Қ. Қазақ тілін оқытудың жаңашыл әдістемесі.....	62
Зерде Б. Қазіргі қазақ тіліндегі да/де, та/те шылауы: қызметі мен мағынасы.....	68
Искаков Е. Аудармашы тәжірибесінен: ағылшын келісімшарт құқығы терминдерін қазақ тіліне аудару.....	74
Абжанова А. Методы и приёмы работы с терминами на уроках русского языка.....	80
Қапалбек Б. Пысықтауыш пен есімше бағыныңқының генетикалық жақындығы.....	86
Б.Қ.Ақбердиева. Серікбол Қондыбайдың мифологиялық зерттеулеріндегі «адам жанына» қатысты мифологемалар.....	93

Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 845

Теруге берілді 15.02.2021. Басуға қол қойылды 26.03.2021.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6,75
Есепке алынатын баспа табағы 6,25
Таралымы 200. Тапсырыс №40.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БЖҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 845

Сдан на набор 15.02.2021. подписано в печать 26.03.2021.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 6,75
Лист печатный учитываемый 6,25
Тираж 200. Заказ №40.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Құрманғазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 15.02.21. signed to the press on 26.03.2021.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 6,75
Printed sheet accounted for 6,25
Edition of 200. Order number 40.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61